

पूणिजा

इतिहास - प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

६६

पूणिजा

३३

संशोधन-मण्डल

का. से. अ. व. नं. १५५/२४९

तदिह न गुणदोषौ योजनीयावलीकौ
कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

-बापूदेव शास्त्री

[धेरै मिहिनेत गरी यो तयार गरिएको छ । यस कारण यहाँ भूटो गुण अथवा दोष नलाइदिनुहोला ।]

पार्णिमा

(इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

१७ वर्ष

२ अङ्क

सम्पादक-

महेशराज पन्त

दिनेशराज पन्त

प्रकाशक-

देवीप्रसाद भण्डारी

(संशोधन-मण्डलद्वारा)

यस अङ्कको मूल्य रु. १५।-

विषयसूची

१. लिच्छविकालको एउटा अभिलेखमा परेको किरातवर्षधर भन्ने शब्दको विषयमा	- महेशराज पन्त	१-२६
२. नपुंसकको अर्थमा शण्ड, शण्ड, षण्ड, षण्ड यी चारै रूप कोषमा चढेका छन्	- महेशराज पन्त	२७-३१
३. पाल्पाली राजा गन्धर्व सेनको अप्रकाशित पत्र	- दिनेशराज पन्त	३२
४. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको नीतिज्ञताको थप उदाहरण	- दिनेशराज पन्त	३३-३६
५. पाल्पाली राजा महादत्त सेनले रणमर्दान्त सेनलाई कज्याइँ भारा दिई वि. सं. १८४५ मा गरिदिएको ताम्रपत्र	- महेशराज पन्त	३६-३९
६. वि. सं. १९०० मा पुच्छ्रे तारा देखिएको कुरा परेको अप्रकाशित पत्र	- दिनेशराज पन्त	३९-४०

शुद्धिपत्र

पृष्ठ पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२ २४	लाएका	लागेका	१९ ७	वर्णन अनुसार	वर्णनअनुसार
४ ११	थाहाभएको	थाहा भएको	१९ २१	पुनर्निर्माण	पुनर्निर्माण
६ १९	टीकासर्वस्व	टीकासर्वस्व	२० २२	जान्छ ।	जान्छ ।]
७ ८	३१ पादटिप्पणी	३३ पादटिप्पणी	२२ १२	उठ्छ ।	उठ्छ ।]
७ २६	३१ पादटिप्पणी	३३ पादटिप्पणी	२३ २	व्यभिचार	व्यभिचार
८ ८	स्वास्तीमान्छे लोग्ने- मान्छेको वा	स्वास्तीमान्छे वा लोग्नेमान्छेको	२३ ३२	बट	बट्
८ २५	छैन ।	छैन ।]	२४ ८	थिए कुरा	थिए भन्ने कुरा
९ ७/८	लोग्नेमान्छे स्वास्ती- मान्छे दुवैमा भएको	स्वास्तीमान्छे वा लोग्नेमान्छेको चिह्न	२४ १९	नेपाल	नेपाल्
	नपुंसकमा	भएको नपुंसकमा	२४ २०	किरात	किरात-
१२ ३	टीकासर्वस्वमा	टीकासर्वस्वमा	२४ २१	किरात-	किरात
१३ २८	हेभरत वंशी	हे भरतवंशी	२५ १४	बट	बट्
१४ १५	पूर्वभाग,	पूर्वभाग ।	२६ ३	रेगमोजीको	रेगमीजीको
१४ १९	पूर्वभाग ४०२	पूर्वभाग । ४०२	२६ ११	सिलासिलामा	सिलसिलामा
१५ १	क्षमेन्द्र	क्षमेन्द्र	२८ २८	(४० पृष्ठ)	(५० पृष्ठ)
१५ ११	आश्वस पहिलो	आश्वस । पहिलो	३० २९	अमरसिंह	अमरसिंहले
१७ २	माथि	माथि		लेबनाएको	बनाएको
१७ २४	अधिकरणको	अधिकरणको	३१ १२	षष्ठ (१२७ पृष्ठ)।	षष्ठ (१२७ पृष्ठ) ।
१८ १४	अनुसरण	अनुसरण	३४ १७	पत्रबाट	पत्रबाट
१८ १५	गर्छन् ।	गर्दछन् ।	३४ १९	तोषाखानाका	तोषाखानाका
			३६ १४	अर्द्धएन्डअल्	अर्द्धएन्डल्

लिच्छविकालको एउटा अभिलेखमा परेको किरातवर्षधर भन्ने शब्दको विषयमा

—महेशराज पन्त

एक

वि. सं. २०३० मा निस्केको, गुरु धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेख भन्ने पुस्तकमा हनूमान्ढोकामा देगुतलेको मन्दिरको पेटोको एउटा ढुङ्गामा कुँदिएको अभिलेख पनि छापिएको छ । त्यस अभिलेखको पाठ धनवज्र गुरुले यसरी पढ्नुभएको छ—

१. विविधशकुन्तपशु ... डकृतयुद्धरुह तक किरातवर्षधर .. करः . यः
२. चिरन्तनं लिच्छविराजकारितं पुरातनैव्वृत्तिभट्टैरुपेक्षितं (तं)
३. रुहः
४. क्षेत्रम् भग्नक
५. पुनः पुनर्वसुः ॥^१

धनवज्र गुरुले गर्नुभएको यस अभिलेखको नेपाली उलथा यस प्रकारको छ—

अनेक थरी चरा पशुहरू हुड्कार गरी जुध्ने ठाउँ बनेको ... किरात ... लिच्छविराजाले बनाएको पुरानो (दरबार) वृत्ति (जागीर) पाएका पुराना सैनिकहरूले वास्ता नगर्दा (जीर्ण हुन थाल्यो ।) खेत भग्न भएको फेरि पुनर्वसु नक्षत्र ।^२

वि. सं. २०३० मै सहपाठी गौतमवज्र वज्राचार्यले लिच्छविकालका दशवटा अभिलेख कैलाश पत्रिकामा छपाजनुभयो । तीमध्ये देगुतलेको मन्दिरको पेटोको सो अभिलेख पनि त्यहाँ परेको छ । गौतमवज्रको पाठ धनवज्र गुरुले पढ्नुभएको पाठभन्दा केही फरक छ । यसैले गौतमवज्रको पाठ पनि यहाँ दिनुपरेको छ—

१. वि. सं. २०३० मा काठमाडौँ बाट त्रिभुवन-विश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अध्ययनसंस्थानद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेखको ३७४ पृष्ठ (९१ सङ्ख्याको अभिलेख) ।
२. उही ।

१. विविधशकुन्तपशु × × ङकृतवृद्धरुहः × × क किरातवेषधर × × × × × करोः य
.....
२. चिरन्तनं लिच्छविराजकारितम् पुरातनैवृत्तिभटैरुपेक्षि
३. रुहः
४. क्षेत्रम् भग्नक
५. पुनः पुनर्वसुः ॥^३

गौतमवज्रले गर्नुभएको यस अभिलेखको अङ्ग्रेजी उल्था यस्तो छ—

... डिफरन्ट् काङ्ङ्ङ् अफ् बर्ङ्ङ् यान्ङ् बीस्टस् ... ओल्ड् ट्रीज् ... वेर्ङ्ङ्ङ् द् ड्रेस् अफ् द् किरातज् ...
फन्सुट्ट्ङ्ङ्ङ् बाइ दि ओल्ड् लिच्छवि किङ्ङ्ङ्, निग्लेक्ट्ङ्ङ् बाइ दि ओल्ड् प्रफेसन्ल् सोल्जर्ज्, ... ग्रीन्
... फोल्ड् ब्रोवन् ... अगेन् पुनर्वसु फ्यान्ड् ।^४

[नानाथरीका चरा र पशु ... पुराना रूख ... किरातका वेष धारणा गर्ने ... अधिका लिच्छवि
राजाहरूले बनाएको, पुराना पेशेवर सिपाहीहरूले वास्ता नराखेको, ... बढेको ... खेत भत्केको ... फेरि
पुनर्वसु नक्षत्र ।]

गौतमवज्रले फेरि वि. सं. २०३३ मा आफ्नो हनुमान्ढोका राजदरवारमा यो अभिलेख मूल ग्रन्थमा र परिशिष्टमा
गरी दुई ठाउँमा छायाउनुभएको छ । मूल ग्रन्थमा छापिएको त्यस अभिलेखको टिप्पणीमा कैलाश पत्रिकामा
छापिएको पुरानो पाठ नै यो पाठ हो भनी उहाँले देखाउनुभएको छ^५ तापनि कहीं कहीं उहाँको पुरानो पाठसँग
नयाँ पाठ मिल्न नगएको कुरा दाँजैर हेर्दा स्पष्ट देखिन्छ । यसो भए तापनि ती दुई पाठमा त्यति ठूलो फरक छैन
भन्ने कुरा यहाँनिर सम्झनुपरेको छ—

... विविधशकुन्तपशु...ङकृतवृद्धरुहः...ककिरातवेषधर ... करः यः चिरन्तनं
लिच्छविराजकारितं पुरातनैवृत्तिभटैरुपेक्षि(तं) ... रुहः ... क्षेत्रम् भग्नक ... पुनः
पुनर्वसुः ॥^६

३. वि. सं. २०३० मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित कैलाशको पहिलो वर्षका ११७-१३३
पृष्ठमा छापिएको गौतमवज्र वज्राचार्यको रीसन्टलि डिस्कम्भ्रर्ड् इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् लिच्छवि नेपाल
(लिच्छविकालको नेपालका हालै पत्तः लाएका अभिलेख) भन्ने निबन्ध, सो वर्षको १२६ पृष्ठ (५ सङ्ख्याको
अभिलेख) ।

४. उही ।

५. वि. सं. २०३३ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवन-विश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अध्ययनसंस्थानद्वारा प्रकाशित,
गौतमवज्र वज्राचार्यको हनुमान्ढोका राजदरवारको ९ पृष्ठ ।

६. उही ।

उहाँले त्यस अभिलेखको नेपाली उत्था पनि गर्नुभएको छ । सो यस प्रकारको छ—

... नानाथरी चरा र पशु ... बढेका रूखहरू ... किरातका वेष धारणा गर्ने ... अधिका^० लिच्छवि राजाहरूले बनाएको पुराना वृत्ति (जागीर) खुवाएर राखेका सिपाहीहरू बस्न छोडेको ... रूखहरू ... खेत भत्केको ... फेरि पुनर्वसु नक्षत्र ।^८

यस अभिलेखलाई कौटलीय अर्थशास्त्रको परम्परासँग जोड्न सकिने भएकोले यसमा मंले अहिले चाख देखाएको हुँ । यस कारण यस निबन्धमा सबै किसिमबाट यस अभिलेखको परिशीलन गर्ने विचार मेरो छैन । यहाँ खालि पहिलो पङ्क्तिको एक शब्दको विषयमा मात्र मंले आफूलाई अल्झाएको छ ।

यस अभिलेखको पहिलो पङ्क्तिमा एक ठाउँमा आएको एउटा शब्द धनवज्र गुहले किरातवर्षधर र त्यही शब्द गौतमवज्रले किरातवेषधर भनी पढ्नुभएको कुरा माथि उद्धरण गरिएका उहाँहरूका लेखबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै धनवज्र गुहले किरातवर्षधरको उत्था गर्न बस्दा वर्षधर शब्दको अर्थ नै नगर्नुभएको र गौतमवज्रले चाहिँ किरातवेषधरको अर्थ किरातका वेष धारणा गर्ने भनी गर्नुभएको कुरा पनि माथि उद्धरण गरिएका, उहाँहरूका लेखबाट नै स्पष्ट हुन्छ । यसरी दुइ जनाको दुइ थरी पाठ र त्यसबाट अर्थमा पर्न गएको फरक श्रोथियोडोर रिकार्डोले आफ्नो एउटा लेखमा यसरी औल्याउनुभएको छ—

७. गौतमवज्रले अङ्ग्रेजीमा कन्स्ट्रक्टिङ् बाइ दि ओल्ड लिच्छवि किङ्ज् [अधिका लिच्छवि राजाहरूले बनाएको] र नेपालीमा अधिका लिच्छवि राजाहरूले बनाएको भनेर लेख्नुभएको छ । यताबाट, लिच्छवि राजाले बनाएको [लिच्छविराजकारितं] कुनै वस्तुको विशेषण भएर आएको पुरानो [चिरन्तनं] पदलाई उहाँले लिच्छवि राजाको विशेषण बनाउनुभएको स्पष्ट देखिन्छ । यो अशुद्ध हो ।

८. हनूमान्ढोका राजदरवारको ९ पृष्ठ ।

आश्चर्य लाग्ने कुरा के छ भने हनूमान्ढोका राजदरवारको परिशिष्टमा यस अभिलेखको जुन पाठ छापिएको छ, त्यो पाठ गौतमवज्रको कैलाशमा वा हनूमान्ढोका राजदरवारको मूल ग्रन्थमा छापिएको पाठसँग नमिली धनवज्र गुहको लिच्छविकालका अभिलेखमा छापिएको पाठसँग हुबहु भने जस्तै मिल्छ—

१. विविधशकुन्तपशु डकृतयुद्धरुह तककिरातवर्षधर करः यः

२. चिरन्तनं लिच्छविराजकारितं पुरातनैर्वृत्तिभटैरुपेक्षि (तं)

३. रुह

४. क्षेत्रम् भग्नक

५. पुनः पुनर्वसुः ॥

(हनूमान्ढोका राजदरवारको १९५ पृष्ठ (परिशिष्ट १ संख्या) ।

गौतमवज्रले आफ्नो पुरानो पाठको संशोधन गरी धनवज्र गुहको पाठ सकारेको सूचना कहीं नदेखेकोले यसरी एउटै पुस्तकमा दुइ थरी पाठ किन देखिए भन्ने प्रश्न सो पुस्तक पढ्नेको मनमा सहजै उठ्न जान्छ तापनि उत्तरचाहिँ सहजै मिल्न सक्दैन ।

... द वड् किरात अकज् इन् नेपालीज् इन्स्क्रिपशन्ज् ओन्लि वन्स् इन् ए शर्ट् पयाग्मन्स् पब्लिश्ड् अरि-
ज्इनल्लि बाइ गौतमवज्र वज्राचार्य इन् “रीसन्ट्लि डिस्कभ्अर्ड् इन्स्क्रिपशन्ज् अफ् लिच्छवि नेपाल्”, कैलाश,
१, २ (१९७३) पीपी. ११७-१२४ । इट् इज् नट् नोन् ह्वेअर् द रेफ्रन्स् इज् टु ए स्पिसिफिक् ट्राइब् अर्
पीप्ल् अर् ह्वेअर् द टर्म् यूज्ड् इन् इट्स् जेन्अर्अल् सेन्स् अफ् “माउन्टिन् स्याभ्इज् ।” जी. वज्राचार्य
रीड्ज् किरातवेशधर यान्ड् ट्रान्स्लेट्स् “वेरिड्ड् द ड्रैस् अफ् ए किरात”^६; ध. वज्राचार्य
(इन्स्क्रिपशन् ९१, पी. ३७४) रीड्ज् किरातवर्षधर बट् अफ्अर्ज् नो ट्रान्स्लेशन ।^{१०}

[किरात शब्द नेपाली अभिलेखहरूमा एक पटक मात्र आएको छ । त्यो, वि. सं. २०३० मा कैलाशको पहिलो
वर्षको दोस्रो अङ्कका ११७-१२४ पृष्ठमा^{११} छापिएको रीसन्ट्लि डिस्कभ्अर्ड् इन्स्क्रिपशन्ज् अफ्
लिच्छवि नेपाल् (लिच्छविकालको नेपालका हालै पत्ता लागेका अभिलेख) मा गौतमवज्र वज्राचार्यले पहिलो
पटक छपाएको छोटो खण्डित अभिलेखमा आएको हो । त्यो चर्चा खाल जाति वा रैतीको सम्बन्धमा
आएको हो कि “पहाडिया जङ्गली” भन्ने सामान्य अर्थमा यस शब्दको प्रयोग भएको हो, यो थाहा भएको छैन ।
गौतमवज्र वज्राचार्यले किरातवेशधर^{१२} भनी पढ्नुभएको छ र “किरातको वेष धारणा गर्ने” भनी उल्था
गर्नुभएको छ; धनवज्र वज्राचार्य (९१ सङ्ख्याको अभिलेख, ३७४ पृष्ठ) ले किरातवर्षधर भनी पढ्नुभएको
छ, उल्था भने दिनुभएको छैन ।]

वि. सं. २०४० मा निस्केको श्रीडिल्लीरमण रेग्मीको प्राचीन नेपालका अभिलेख भन्ने पुस्तकमा पनि यो
अभिलेख छापिएको छ । मेरो पाठ धनवज्रको पाठभन्दा एक ठाउँमा मात्र फरक छ भनी रेग्मीजीले लेखे तापनि
संस्कृत सार्ने योग्यतासम्म पनि हासिल नगरी संस्कृतमा लेखिएका अभिलेख सम्पादन गर्ने आँट रेग्मीजीले
गर्नुभएकोले उहाँको पाठ विचित्रको हुन गएको छ । यसो भए तापनि उहाँले पनि वर्षधर नै पाठ छपाउनुभएको छ—

१ विविधशकुन्तप . . . इकृतयुद्धरूह तक किरानवर्षधर करः
यः

२ चिरन्तनं लिच्छविराजकारितं [पुरा] तनै वृत्तिभ^१ दृष्टरूपे [क्षितम]

९. गौतमवज्रको लेखाइमा वेरिड्ड् द ड्रैस् अफ् द किरातज् (कैलाशको पहिलो वर्षको १२६ पृष्ठ) छ ।

१०. वि. सं. २०३७ मा दिल्लीबाट बी. आर. पब्लिशिङ् कर्पोरेशनद्वारा प्रकाशित, अवधकिशोर नारायणद्वारा सम्पादित
स्टडिज् इन् हिस्टरि अफ् बुड्इज्म् (बौद्ध धर्मको इतिहासको परिशीलन) मा छापिएको, थियोडोर रिकार्डी,
जूनियरको बुड्इज्म् इन् एन्शन्ट् यान्ड् अर्लि मेडिईभल् नेपाल् (प्राचीन र पूर्वमध्यकालिक नेपालमा बौद्ध
धर्म) भन्ने निबन्ध, सो ग्रन्थको २७७ पृष्ठ ।

११. वास्तवमा गौतमवज्र वज्राचार्यको सो लेख कैलाशको पहिलो वर्षको दोस्रो अङ्कका ११७-१३३ पृष्ठमा
छापिएको छ ।

१२. गौतमवज्रको पाठ भनी रिकार्डीले किरातवेशधर दिए तापनि गौतमवज्रले मूध्न्य ष नै पढी किरातवेशधर पाठ
छपाउनुभएको छ ।

३ रूहः

४ क्षेत्रम्भग्नक

५ पुनः पुनर्व्वसुः ॥

१. डीभी वृत्तिभट्टे रूपेक्षित ।^{१३}

[धनवज्र वज्राचार्य- वृत्तिभट्टे रूपेक्षित]

यसरी एउटै शब्द किरातवर्षधर वा किरातवेधर भनी पढेको देखिएकोले शुद्ध पाठ निर्णय गर्नु आवश्यक हुन आएको छ ।

हुनत श्रीगौतमवज्र वज्राचार्य^{१४}, श्रीमेरी शेफर्ड स्लसर^{१५} र श्रीडिल्लीरमण रेग्मीले^{१६} आआपना कृतिमा यस अभिलेखको तसवीर छपाइदिनुभएको छ । तर यस खण्डित अभिलेखको तसवीर ती तीनै कृतिमा त्यति स्पष्ट नआएकोले तिनको आधारमा पाठनिर्णय गर्न मलाई गाह्रो पयो । यसैले यस अभिलेखका सम्पादकहरूले दिएको यस अभिलेखको चिनारीको अनुसरण गर्दै मूल ढुङ्गामै पुगेर पाठनिर्णय गर्ने विचार गरी म त्यहाँ एक पटक मात्र होइन, अनेक पटक गएँ । तर मैले सो ढुङ्गा फेला पार्न भने सकेको थिइनँ ।

हाल श्रीईश्वरलाल सिंहसँग यस विषयमा प्रसङ्गवश कुरा हुँदा सो ढुङ्गा त वि. सं. २०३२।३३ तिर त्यहाँबाट हटाई हनूमान्ढोकादरबारभित्र राखिएको थियो, हाल सो ढुङ्गा हनूमान्ढोकाको सङ्ग्रहालयको बहुमूल्य शाखामा राखिएको जस्तो लाग्छ भनी उहाँले भन्नुभयो । अनि भाइ दिनेशराज पन्त र श्रीईश्वरलाल सिंहसँग म हनूमान्ढोकाको सङ्ग्रहालयमा गएँ । नभन्दै त्यहाँ बहुमूल्य शाखामा त्यो ढुङ्गा राखिएको रहेछ ।

वि. सं. २०४० मा प्रकाश भएको, श्रीडिल्लीरमण रेग्मीको पुस्तकमा पनि सो ढुङ्गाको परिचय दिँदा हनूमान्ढोकादरबारको सेरोफेरोमा रहेको देगुतलेको मन्दिरको पेटीको एक हिस्सा भइरहेको शिलापट्ट^{१७} भनी पुरानै परिचय मात्र दिइएकोले रेग्मीजीले धनवज्र गुरु र गौतमवज्रले दिएको परिचय खुस्क आफ्नो भाषामा उतारेकोमा शङ्का छैन । यताबाट रेग्मीजीले छापेका अभिलेखका पाठमा मात्र होइन कि परिचयमा समेत हामीले भर पर्न नहुने कुरा मेरो मनमा लाग्न गयो ।

१३. वि. सं. २०४० मा नयाँ दिल्लीबाट अभिनव पब्लिकेशन्जद्वारा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको *इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् एन्शन्ट् नेपाल्* (प्राचीन नेपालका अभिलेख) को पहिलो भागको ८५ पृष्ठ (८५ सङ्ख्याको अभिलेख) ।

१४. *कैलाश*को पहिलो वर्षको १२६ पृष्ठको सामुन्नेको तसवीर ।

१५. वि. सं. २०३९ मा प्रिन्स्टनबाट प्रिन्स्टन युनिभर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, मेरी शेफर्ड स्लसरको *नेपाल् मण्डल*को दोस्रो भाग, ५३ सङ्ख्याको तसवीर ।

१६. *इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् एन्शन्ट् नेपाल्*को तेस्रो भाग, ८५ सङ्ख्याको तसवीर ।

१७. ए स्त्याब् अफ् स्टोन् फर्मइड् ए पार्ट् अफ् द फ्ल्याट्फर्म इन् द टेम्पल् अफ् देगुतले इन् द हनुमान्ढोका प्याल्डिस् कम्प्लेक्स ।

(*इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् एन्शन्ट् नेपाल्*को पहिलो भागको ८५ पृष्ठ)

मूल दुङ्गामा गढेर हेर्दा धनवज्र गुस्कै पाठ अर्थात् किरातवर्षघर नै ठीक रहेछ भन्ने कुरा हामीलाई लाग्यो । तर वर्षको षको रेफ नदेखिने गरी खिइसकेको छ र षको टाउकोमा हल्का डोब मात्र देखिन्छ भन्ने कुरा पनि यहाँनिर भनिहाल्नुपरेको छ ।

दुइ

संस्कृतको प्रसिद्ध कोष अमरकोषको क्षत्रियवर्गको एक ठाउँमा वर्षवर शब्द आउँछ । रनिवासमा खटिने मानिस-हल्को प्रसङ्गमा त्यो शब्द त्यहाँ आएको छ । त्यहाँ षण्ड र वर्षवर शब्दको अर्थ उही हो भनी लेखिएको छ —

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः ।

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥

षण्डो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकाथ्यनुजीविनः ॥^{१८}

[रनिवासमा हैकम भएको लोग्नेमाछे अन्तर्वंशिक हुन्छ । सौविदल्ल, स्थापत्य र सौविद भनेको कञ्चुकी हो । षण्ड र वर्षवर उही हो । अर्थी र अनुजीवी भनेको सेवक हो ।]

अमरकोषको यस उद्धरणबाट षण्ड वा वर्षवर शब्दको अर्थ खुत्दैँन । तर अमरकोषको मनुष्यवर्गबाट षण्ड शब्दको अर्थ खुलन जान्छ —

तृतीयाप्रकृतिः षण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसके ।^{१९}

[तृतीयाप्रकृति, षण्ड, क्लीब र पण्ड शब्दले नपुंसक जनाउँछन् ।]

यताबाट नपुंसकको अर्थमा षण्ड शब्दको प्रयोग हुँदो रहेछ भन्नेर बुझिन्छ । षण्ड र वर्षवर शब्द पर्यायवाची हुन् भनी अमरकोषको क्षत्रियवर्गमा लेखिएको र यहाँ मनुष्यवर्गमा नपुंसकको पर्यायमा त्यही षण्ड शब्द पनि आएकोसै वर्षवर शब्द पनि षण्ड शब्द जस्तै नपुंसकको अर्थमा प्रयोग हुँदो रहेछ भन्ने बुझिन गएको छ ।

अमरकोषको सर्वानन्दले बनाएको टीका टीकासर्वस्व भन्ने नाउँले प्रसिद्ध छ । अमरकोषको षण्डो वर्षवरस्तुल्यौ भन्ने माथि उद्धरण गरिएको पाउको त्यहाँ यसरी टीका गरिएको छ ।

मुठकशून्योऽन्यो वा स्त्रीस्वभावो महल्लकस्तत्र षण्ड^{२०} द्वयम् । तदुक्तं—

१८. अमरकोष २।८।८-९

१९. उही २।६।३९

२०. षण्ड शब्द, शण्ड, शण्ड र षण्ड पनि लेखिने गरेको देखिएको छ । यस विषयमा यही लेखको १ परिशिष्टमा लेखिएको छ ।

“ये त्वल्पसाराः प्रखलाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।

न दुष्टाः क्वापि कार्ये च ते वै वर्षवराः स्मृताः” ॥^{२१}

नपुंसके षण्ड उक्तः ॥^{२२}

[अण्डकोष नभएको वा अरू किसिमको, स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव भएको महल्लक^{२३} हुन्छ । त्यस अर्थमा दुइटा शब्द छन्, तिनमा पहिलो षण्ड हो । त्यो कुरो भनिएको छ —

थोरै बल भएका, ज्यादै दुष्ट^{२४}, नपुंसक, स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव भएका, कतै पनि कुनै पनि

२१. वर्षधरको लक्षण बताउने, यस्तै यस्तै खालको श्लोक भारतीय नाट्यशास्त्रमा छ । यही लेखमा तल ३१ पादटिप्पणीको माथि सो श्लोक उद्धरण गरिएको छ ।

२२. वि. सं. १९७४ मा अनन्तशयनबाट राजकीय मुद्रणयन्त्रालयद्वारा प्रकाशित, त. गणपति शास्त्रीको श्रीमदमर-सिंहविरचितं नामलिङ्गानुशासनं, क्षीरस्वामिप्रणीतया अमरकोशोद्घाटनाख्यया व्याख्यया वन्द्यघटीयसर्वानन्दप्रणीतया टीकासर्वस्वाख्यया व्याख्यया च समेतं [क्षीरस्वामीले बनाएको अमरकोशोद्घाटन भन्ने व्याख्याले र वन्द्यघटीय सर्वानन्दले बनाएको टीकासर्वस्व भन्ने व्याख्याले सहित भएको, श्रीमान् अमरसिंहले बनाएको नामलिङ्गानुशासन] को तेस्रो भागका ५७-५८ पृष्ठ ।

२३. लिङ्ग अण्डकोष दुवै नभएको, स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव भएको मान्छे महल्लिक कहिन्छ भनेर शब्द-मालामा लेखिएको छ—

मुष्कशून्योऽनुपस्थो यः स्त्रीस्वभावो महल्लिकः ।

(सूल शब्दमाला मैले देखेको छैन । शब्दकल्पद्रुममा र वाचस्पत्यमा महल्लिकको अर्थ दिँदा शब्दमाला-बाट छिकिएको भनी यो आधा श्लोक दिइएको छ ।

वि. सं. २०२४ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, राधाकान्त देवको शब्दकल्पद्रुम (तेस्रो संस्करण) को तेस्रो भागको ६५३ पृष्ठ र वि. सं. २०२६ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, तारानाथ तर्कवाचस्पतिको वाचस्पत्य (तेस्रो संस्करण) को ४७४० पृष्ठ ।)

[अण्डकोष नभएको, लिङ्ग नभएको, स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव भएको जो छ, त्यो महल्लिक कहिन्छ ।]

२४. प्रखल शब्दको अर्थ ज्यादै दुष्ट भन्ने हुन्छ । यहाँ वर्षवरका लक्षण दिँदा प्रखल शब्दको प्रथमाको बहुवचन प्रखलाः छापिएको छ । यसैले ज्यादै दुष्ट भनी त्यस शब्दको अर्थ गरिएको हो । तर यस अर्थको यहाँ सङ्गति मिल्दैन । नाट्यशास्त्रमा वर्षधरका लक्षण बताउने, यस्तै यस्तै खालको श्लोकमा प्रखलाः को ठाउँमा कुशलाः पाठ छ (यही लेखको ३१ पादटिप्पणीको माथि यो श्लोक उद्धरण गरिएको छ) । कुशलको अर्थ सिमानु भन्ने भएकोले कुशल पाठ ठीक देखिन्छ ।

मुगल बादशाह अकबरको पालाका भानुचन्द्रले बनाएको कादम्बरीको टीकामा वर्षधरको लक्षण बताउने यस्तै यस्तै खालको श्लोक कामन्दकीबाट छिकिएको भनेर यसरी दिइएको छ —

वर्षधरजनेन षण्ड (ण्ड) जनेनोपसेव्यमानां पर्युपास्यमानाम् । कामन्दक्यां तेषां लक्षणं

यथा—

काममा दोष नभएका जो छन्, ती वर्षवर कहिएका छन् ।

षण्ड शब्दले नपुंसक जनाउँछ ।]

टीकासर्वस्वको यस वाक्यबाट वर्षवर शब्द अण्डकोष नभएको (मुष्कशून्य) वा अहू किसिमको (अन्य) नपुंसकको अर्थमा प्रयोग हुँदो रहेछ भन्ने बुझिएको छ ।

संस्कृतको अर्को प्रसिद्ध कोष मेदिनीकोषमा षण्ड शब्दका नानार्थ दिँदा वर्षवर शब्द पनि आएको छ—

षण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ ।

आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयाप्रकृतावपि ॥^{२५}

यताबाट षण्ड शब्द साँढे (गोपति) र स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छेको वा चिह्न भएको नपुंसक (तृतीयाप्रकृति)^{२६} मा पनि चलेको छ भन्ने कुरा त सहजै बुझिन्छ, हामीलाई खाद्यस परेको वर्षवर शब्दको अर्थ भने सजिलोसँग आउँदैन । किनभने यहाँ वर्षवरे भन्ने पदको अगाडि आकृष्टाण्डे (अण्डकोष फिकिएको) भन्ने जुन पद आएको छ, त्यो पद

‘ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।

जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षधराः स्मृताः’ ॥

(वि. सं. १९५३ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको महाकवि-श्रीबाणभट्टतत्तनयविरचिता कादम्बरी । महोपाध्यायभानुचन्द्रसिद्धचन्द्राभ्यां कृतया टीकयानुगता । [महोपाध्याय भानुचन्द्र र सिद्धचन्द्रले बनाएको टोकाले सहित भएको, महाकवि श्रीबाणभट्ट र तिनका छोराबनाएको कादम्बरी] का १९०-१९१ पृष्ठ ।)

अमरकोषको भानुजिदीक्षितले लेखेको व्याख्यासुधा टीका रामाश्रमी भन्ने नाउँले बढी प्रसिद्ध छ । त्यहाँ षण्डो वर्षवरस्तुस्यौको व्याख्या गर्दा वर्षवरको लक्षण बताउने उपर्युक्त श्लोक नै वर्षधराःको सट्टा वर्षवराः गरी दिइएको छ ।

(वि. सं. १९८५ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, शिवदत्तको नामलिङ्गानुशासनं नाम अमरकोषः । पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः । महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्गुरंश्रीभानुजिदीक्षितकृतया व्याख्यासुधारुपया व्याख्यया सहितः । [महामहोपाध्याय श्रीभट्टोजिदीक्षितका छोरा, विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ श्रीभानुजिदीक्षितले बनाएको व्याख्यासुधा भन्ने व्याख्याले सहित भएको, पण्डितहरूमा श्रेष्ठ श्रीमान् अमरसिंहले बनाएको नामलिङ्गानुशासन भन्ने अमरकोष] को वासुदेव लक्ष्मण पणशीकरले परिमार्जन गरेको पाँचौँ संस्करणको २६९ पृष्ठ) । तर त्यहाँ कहाँबाट यो श्लोक फिकिएको हो, केही लेखिएको छैन ।

टीकासर्वस्वको प्रवलाः को ठाउँमा माथि उद्धरण गरिएको श्लोकमा प्रथमाः पाठ छ । यहाँ कुन अर्थमा प्रथम शब्द लेखिएको हो, बुझ्न सकिएन ।

२५. मेदिनीकोष ढान्तवर्ग ४-५ ।

२६. तृतीयाप्रकृति शब्दको व्याख्या यही लेखको २ परिशिष्टमा गरिएको छ ।

वर्षवरे (नपुंसक) को विशेषण भएर आएको हो कि, वर्षवरेसँग सम्बन्ध नभएको स्वतन्त्र पद हो भन्ने कुरा निर्णय गर्न सजिलो छैन । वर्षवरेको विशेषण भएर आकृष्टाण्डे आएको हो भन्ने मेदिनीकोषको माथि उद्धरण गरिएको पद्यको यस्तो अर्थ हुन्छ--

पुंलिङ्गी षण्ड शब्द साँढेमा, अण्डकोष छिकिएको नपुंसकमा र स्वारनीमाऽछे वा लोग्नेमाऽछेको चिह्न भएको नपुंसकमा पनि लाग्छ ।

होइन भन्ने त्यस पद्यको अर्थ यसरी गर्नुपर्छ--

पुंलिङ्गी षण्ड शब्द साँढेमा, अण्डकोष छिकिएको साँढेमा, नपुंसकमा र लोग्नेमाऽछे स्वारनीमाऽछे दुवैमा भएको नपुंसकमा पनि लाग्छ ।

टीकासर्वस्वबाट वर्षवरको अर्थ अण्डकोष नभएको वा अरु किसिमको नपुंसक हो भन्ने बुझिन्छ भनी माथि लेखिसकिएको छ । त्यताबाट वर्षवर भन्नेको अण्डकोष नभएको नपुंसक हो भन्ने भए तापनि अरु किसिमका नपुंसकमा पनि वर्षवर शब्द लाग्न सक्छ भन्ने देखिन्छ । मेदिनीकोषमा वर्षवर शब्द आकृष्टाण्डे(अण्डकोष छिकिएको)को विशेषण भएर आएको हो भन्ने टीकासर्वस्वमा भन्नेको कुराको पुष्टि हुन जान्छ ।

वर्षवरको पाठभेद वर्षधर पनि वर्षवरकै अर्थमा कोषहरूमा चढेको देखिन्छ । प्रमाणको लागि सबभन्दा पहिले हलायुधकोष अधि सारौं--

सौविदः सौविदल्लश्च स्थापत्यः कञ्चुकी मतः ॥

मित्रं सखा वयस्यश्च सुहृत्स्निग्धश्च कथ्यते ।

अनुजीवी सहायः स्यात्सेवकोऽनुचरोऽनुगः ॥

प्राड्विवाकोऽक्षदृक् स्थेयो न्यायोऽक्ष इति कथ्यते ।

अन्तःपुरेष्वधिकृतः स्मृतोऽन्तर्वंशिको नरः ॥

वलीबो वर्षधरः षण्डः पण्डकश्च नपुंसकः ।

उभयव्यञ्जनं पोटा तृतीयाप्रकृतिः स्मृताः ॥^{२७}

[सौविद, सौविदल्ल र स्थापत्य भन्नेको कञ्चुकी भनी मानिएको छ । सखा, वयस्य, सुहृत् र स्निग्ध शब्दले मित्र भनिन्छ । अनुजीवी, सहाय, अनुचर र अनुग भन्नेको सेवक हो । प्राड्विवाक, अक्षदृक्, स्थेय र अक्ष भनी न्याय (न्यायाधीश) लाई भनिन्छ । रनिवासमा राखिएका स्वारनीमाऽछेहरूमा^{२८} हैकम भएको लोग्नेमाऽछे अन्तर्वंशिक कहिएको छ । वलीब, वर्षधर, षण्ड, पण्डक, उभयव्यञ्जन, पोटा र तृतीयाप्रकृति नपुंसक कहिएका छन् ।]

२७. हलायुधकोष ४२७-४३० । (वि. सं. २०१४ मा वाराणसीबाट सरस्वतीभवनद्वारा प्रकाशित, जयशङ्कर जोशीको हलायुधकोशः (अभिधानरत्नमाला) को ४९ पृष्ठ ।)

२८. यहाँ बहुवचनमा आएको अन्तःपुर शब्दले रनिवासमा राखिएका स्वारनीमाऽछेहरूलाई बुझाएको हो । यस विषयमा खुलाएर यही लेखको ३ परिशिष्टमा लेखिएको छ ।

हलायुधकोषका यी वाक्यमा रनिवासमा खटिने मानिसहरूको प्रसङ्ग मात्र लहरै नआई बीचमा अरु कुरा पनि आएको छ । रनिवासमा खटिने मानिसहरूको क्रम पनि यहाँ अमरकोषको भन्दा अलि तलमाथि परेको छ । अमरकोषमा सबभन्दा पहिले अन्तर्वेशिकको परिभाषा दिइएको छ । यहाँ भने सबभन्दा पहिले कञ्चुकीका पर्याय दिइएका छन् । अमरकोषमा कञ्चुकीका पर्यायमा जुन जुन शब्द दिइएका छन्, यहाँ पनि तिने शब्द परेका छन्, थपघट केही गरिएको छैन । कञ्चुकीका पर्याय दिएपछि अमरकोषमा वर्षवरको प्रसङ्ग आउँछ । यहाँ भने बीचमा मित्र, अनुजीवी र न्यायाधीशका पर्याय दिइएका छन् । त्यसपछि अन्तर्वेशिकको परिभाषा गरिएको छ, जुन अमरकोषको परिभाषासँग ट्वाक्कै मिल्छ । अनिपछि मात्र यहाँ वर्षधरको प्रसङ्ग आउँछ । अमरकोषमा त्यस ठाउँमा वर्षवरका दुइवटा मात्र पर्याय दिइएकोमा यहाँ आठवटा^{२६} पर्याय दिइएका छन् । अमरकोषमा त्यस ठाउँबाट वर्षवरको अर्थ खुल्दैन, वर्षवरको अर्थ खुलाउन मनुष्यवर्ग पल्टाउनुपर्छ । यहाँ भने अमरकोषको मनुष्यवर्गमा परेका सबै^{३०} शब्द राखिएकोले यतैबाट वर्षधरको अर्थ पनि खुल्छ ।

अमरकोषमा जस्तै धनञ्जयको पर्यायशब्दरत्नमा पनि रनिवासमा खटिने मानिसहरूको प्रसङ्ग आउँछ । त्यहाँ अमरकोषमा जस्तै अन्तर्वेशिकको परिभाषा गरिएको छ र कञ्चुकीका पर्याय दिइएका छन् । अमरकोषमा भन्दा पर्यायशब्दरत्नमा कञ्चुकीको प्रसङ्गमा दुइ कुरा फरक छन् । एक त अमरकोषमा कञ्चुकीका पर्याय मात्र दिइएका छन्, कस्तालाई कञ्चुकी भन्ने विषयमा केही लेखिएको छैन । अर्को, अमरकोषमा कञ्चुकीका चारवटा पर्याय दिइएकोमा पर्यायशब्दरत्नमा भने एउटा शब्द छुटाई तीनवटा मात्र दिइएका छन् । त्यसपछि अमरकोषमा जस्तै पर्यायशब्दरत्नमा वर्षवरका पर्याय आउँछन् । तर अमरकोषमा वर्षवरका दुइवटा मात्र पर्याय भएकोमा पर्यायशब्दरत्नमा आठवटा पर्याय दिइएका छन् । त्यसमाथि, अमरकोषमा जुन ठाउँमा यी पर्याय दिइएका छन्,

२९. हलायुधले क्लीब, वर्षधर, षण्ड, पण्डक, नपुंसक, उभयव्यञ्जन, पोटा र तृतीयाप्रकृतिलाई पर्यायवाची शब्द बनाएका हुन् कि क्लीबदेखि नपुंसकसम्मका शब्दलाई एक थरी पर्यायवाची, उभयव्यञ्जन पोटा र तृतीयाप्रकृतिलाई अर्को थरी पर्यायवाची शब्द बनाएका हुन् भन्ने कुरा ठोकेर भन्न अलि गाह्रो छ ।

अमरकोषअनुसार तृतीयाप्रकृति शब्द षण्ड, क्लीब र नपुंसकको पर्याय बनेको छ (२।६।३९) । स्वास्तीमान्छे र लोग्नेमान्छे दुवैको चिनो भएको पोटा कहिन्छ भनेर अमरकोषमा लेखिएको छ (२।६।१५) । नपुंसकलाई कहने अरु शब्दहरूसँग पोटालाई छुट्ट्याए जस्तै गरेर वर्षधरलाई पनि अमरकोषमा अलग्गै लेखिएको छ (२।८।१९) ।

तृतीयाप्रकृति दुइ थरीको हुने, एक थरीमा स्वास्तीमान्छेको चिनो र अर्को थरीमा लोग्नेमान्छेको चिनो हुने कुरा वास्त्यायनकामसूत्रबाट थाहा पाइन्छ (२।९।११) ।

पोटा र वर्षधरलाई अरु खालका नपुंसकबाट छुट्ट्याउने अमरसिंहले तृतीयाप्रकृतिलाई किन अरु खालका नपुंसकसँग लहरै राखे भन्ने कुरा विचारणीय छ ।

हलायुधकोषमा भने थरीथरीका नपुंसकलाई बुझाउने शब्द जति एकै ठाउँमा लहरै आएका छन् तापनि उभयव्यञ्जन पोटा र तृतीयाप्रकृति लहरै सबभन्दा पछि आएकाले हलायुधको मनसाय यी शब्दको विशेष अर्थ उनले देखाउन खोजेका हुन् कि भन्ने शङ्का पनि हाम्रो मनमा उठ्छ ।

यस विषयको प्रमाणभाग यही लेखको २ परिशिष्टमा परेको छ ।

३०. अमरकोषमा षण्ड भएकोमा यहाँ पण्डक छ ।

त्यताबाट वर्षघरको अर्थ खुल्दैन। पर्यायशब्दरत्नबाट भने वर्षघरको अर्थ पनि खुल्छ, जुन अर्थ अमरकोष वा अन्यत्रबाट थाहा पाइने अर्थभन्दा केही फरक छ। मुख्य कुरा त, पर्यायशब्दरत्नमा वर्षघर वर्षघर दुवै रूप पाइन्छन्, जुन अरु कोषमा मिल्ने भेटिएको छैन—

अन्तर्वंशिकश्चान्तःपुरे चाधिकृतः स्मृतः ॥

राजस्त्रीरक्षणार्थायाधिकृते राजवेश्मनि ।

सौविदल्लः सौविदश्च कञ्चुकी चापि कथ्यते ॥

नपुंसके सौविदल्ले षण्डो वर्षघरोऽपि च ।

वर्षहारी वर्षधरो धर्षवर्षोऽपि कथ्यते ॥

धर्षमायो धर्षधरो^{३१} वर्षधर्षोऽपि त्तमतः ।

मन्त्रिमुख्येषु कथितः सेवकोऽप्यनुजीवनः ॥^{३२}

[रनिवासमा हेकम भएको अन्तर्वंशिक कहिएको छ। राजकाँ स्वास्नीमान्छेहरूको रक्षा गर्नको लागि राजाको घरमा हेकम भएको, सौविदल्ल, सौविद र कञ्चुकी भनिन्छ। नपुंसक सौविदल्लमा षण्ड र वर्षघर (शब्द छन्। त्यो) वर्षहारी, वर्षधर र धर्षवर्ष पनि भनिन्छ। धर्षमायो, धर्षधर र वर्षधर्ष पनि (त्यही अर्थमा) मानिएको छ। सेवक र अनुजीवन मन्त्रिमुख्यहरूमा भनिएको छ।]

यताबाट वर्षघर वा वर्षघर भनेको, [नपुंसक कञ्चुकी हो [भन्ने बुकिन्छ। यो अर्थ टीकासर्वस्व वा मेदिनीकोषको अर्थभन्दा केही फरक भएको स्पष्ट छ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा पनि वर्षघर शब्द आएको छ। त्यसबाट कस्ता खालका नपुंसक वर्षघर कहिन्थे भन्ने कुरामा प्रकाश पनि पर्ने भएकोले त्यसको एउटा श्लोकको यहाँ उद्धरण गर्नुपरेको छ—

ये त्वल्पसत्त्वाः कुशलाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।

जात्या न दुष्टाः कार्ये च ते वै वर्षधराः स्मृताः ॥^{३३}

[थोरै बल भएका, काममा सिपालु, नपुंसक, स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव भएका, जन्मदेखि खुन नभएका जो छन्, ती वर्षघर कहिएका छन्।]

यहाँ वर्षघरको लक्षण अरु अरु विशेषणका साथै क्लीबाः (नपुंसक) र जात्या न दुष्टाः (जन्मदेखि खुन

३१. मूल पुस्तकमा धषघरो छापिएको छ।

३२. पर्यायशब्दरत्न २।२५५-२५८।

(वि. सं. २०२७ मा पूनाबाट डेकन कलेजद्वारा प्रकाशित, एकनाथ दत्तात्रेय कुलकर्णि र मार्तण्ड चिदम्बर दीक्षितको पर्यायशब्दरत्न अफ् धनञ्जयभट्ट (धनञ्जयभट्टको पर्यायशब्दरत्न) को ५७ पृष्ठ।)

३३. भारतीय नाट्यशास्त्र २४।५६।

(वि. सं. १९५१ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको द नाट्यशास्त्र अफ् भरत मुनि (भरत मुनिको नाट्यशास्त्र) को २७६ पृष्ठ।)

नभएका) ३४ भनेर पनि लेखिएको छ। यताबाट वर्ष धरहरू जन्मजात नपुंसक होइनन् भन्ने आशय नाट्यशास्त्रका रचयिताको भएको देखिन्छ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा वर्ष धरहरू जन्मदेखि नै नपुंसक हुँदैनन् ३५ भनेर लेखिएको कुरालाई टीकासर्वस्वमा अण्डकोष नभएका वर्ष धर कहिन्छन् भनी लेखिएको कुरासँग दांजिर हेर्ने हो भने मेदिनीकोषमा आएको आकृष्टाण्ड (अण्डकोष किएको) भन्ने शब्द स्वतन्त्र रूपमा आएको नभई वर्षवरको विशेषणको रूपमा आएको हो भनी बढी जोड दिएर भन्न सकिन्छ। वर्षवरको अगाडि मेदिनीकोषमा आकृष्टाण्ड भन्ने शब्द भएकोले र टीकासर्वस्वमा अण्डकोष नभएको वा अरु किसिमको नपुंसक वर्षवर हुन्छ भनी लेखिएकोले अण्डकोष किकेर मात्र होइन, अरु अरु किसिमबाट पनि वर्षवर बनाइन्थे कि भन्ने कलको आउँछ।

रभसकोषमा शण्ड वा वलीव (नपुंसक) को पर्याय कञ्चुकी ३६ दिइएकोले र हेमचन्द्रको अनेकार्थसङ्ग्रहमा शण्ड वा अण्डको पर्यायमा सौविद (कञ्चुकी) ३७ पनि दिइएकोले नपुंसकहरूले कञ्चुकीको काम गर्ने गर्थे भन्ने कुराको पुष्टि भएको छ। यसै परम्परामा हाम्रा धनञ्जयले पर्यायशब्दरत्नमा वर्ष धर/वर्षवर आदि शब्दको अर्थ नपुंसक कञ्चुकी हो भनेर लेखेको देखिन्छ। ३८

३४. वि. सं. २०३९ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, गोविन्दप्रसाद शर्कराईको भरतमुनिको नाट्य-शास्त्रमा सो श्लोकको यसरी उलथा गरिएको छ—

जुनपुरुषहरू थोरै सत्त्व भएका कामका कुशल, नपुंसक र स्त्रीको स्वभावका छन्, जातिले दोषी छैनन् तथा कार्यमा पनि दोषी छैनन्, ती वर्षधर भनिन्छन्।

(४१० पृष्ठ)

यहाँ जात्या न दुष्टाको उलथा जातिले दोषी छैनन् भनी गरिएकोले यो उलथा अस्पष्ट छ भनी भन्नुपरेको छ।

३५. नाट्यशास्त्रको पछिल्लो ग्रन्थ भावप्रकाशनमा भने भारतीय नाट्यशास्त्रकै माथिको श्लोकमा केही फरक पारी वर्षवरको यस्तो लक्षण पो दिइएको छ—

अल्पसत्त्वाः स्त्रीस्वभावाः वलीवाः निष्कामिनः स्वतः।

जात्या वा कामनिर्मुक्तास्ते तु वर्षवराः स्मृताः ॥

(१० अधिकार)

(वि. सं. १९८६ मा बडोदाबाट ओरियन्टल इन्स्टिच्युटद्वारा प्रकाशित, यदुगिरि यतिराज र रामरवामी शारत्रीको भावप्रकाशन अफ् शारदातनय (शारदातनयको भावप्रकाशन) को २९२ पृष्ठका १९-२० पङ्क्ति)

[थोरै बल भएका, स्वारनीमाग्नेको जस्तो स्वभाव भएका, आफैआफ कामवासना नभएका, अथवा जन्मदेखि कामवासना नभएका तिनीहरू वर्षवर कहिएका छन्।]

३६. १ परिशिष्ट।

३७. उही।

३८. जुम्लामा युवतिहरू नपुंसकको विषयमा निजले नसुन्ने गरी निजको सामुने कुरा गर्दा गर्दा निजलाई बसपति भन्ने गर्छन्। भाउज्यूले त्यस्ता देवरलाई ठट्टा गर्दा पनि बसपति भन्ने गर्छन्। हिजो धाज नसा काटी बच्चा नपाउने

नपुंसकको अर्थमा कोषहरूमा पाइएको वर्षधर शब्द, वर्षधर जति चलनचलतीमा छैन तापनि विभिन्न ग्रन्थमा यो शब्द मचेटिने होइन । यसको उदाहरणको लागि भारतीय नाट्यशास्त्रको भरखरै माथि उद्धरण गरिएको श्लोकलाई ओल्याउन सकिन्छ । थप उदाहरणको लागि नाट्यशास्त्रमा त्यसै प्रसङ्गमा आएका अरु श्लोक-लाई ओल्याउनुपरेको छ ।^{३९} महाभारतमा पनि एक ठाउँमा वर्षधर शब्द मैले भेटिएको छ ।^{४०}

बनेका लोन्नेमान्छेहरूलाई स्वास्नीमान्छेहरू बर्सपति भनेर गिज्याउने गर्छन् ।

बाइस् बर्स बाइससाथ बाइस् ठौर धार्यौं ।

धन्न मेरा फुट्या कर्म बर्सपति पार्यौं ॥

भन्ने भीत पनि यदाकदा सुनिन्छ ।

—रमानन्द आचार्य

३९.

यत्स्यान्नपुंसकं नाम तृतीया प्रकृतिस्तु या ।

साप्यन्तःपुरसंचारे योज्या पार्थिववेशमनि ॥

स्नातकाः कञ्चुकीयाश्च तथा वर्षधराश्च ये ।

औपस्थायिकनिर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ॥

(भारतीय नाट्यशास्त्र २४।५०-५१। २७६ पृष्ठ ।)

[तृतीया प्रकृति (स्वास्नीमान्छे वा लोन्नेमान्छेको चिह्न भएको) भनिने जो नपुंसक छ, त्यसलाई पनि राजाको दरबारमा रनिवासमा घुम्ने काममा खटाउनुपर्छ । स्नातक, कञ्चुकी, त्यस्तै वर्षधर, औपस्थायिक-निर्मुण्डहरू (एक प्रकारका नपुंसक) जो छन्, तिनीहरूलाई चोकचोकमा खटाउनु ।]

तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ।

औपस्थायिकनिर्मुण्डाः स्त्रीणां प्रेषणकारणे ॥

(भारतीय नाट्यशास्त्र २४।५४। २७६ पृष्ठ ।)

[त्यस्तै वर्षधरहरूलाई चाहिँ मन लागेको काममा खटाउनु । स्वास्नीमान्छेहरूलाई पठाउने कारण पर्दा औपस्थायिकनिर्मुण्डहरू जो छन्, तिनीहरूलाई खटाउनु ।]

औपस्थायिकनिर्मुण्डको विषयमा खुलाएर यही लेखको ३ परिशिष्टमा लेखिएको छ ।

४०.

ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।

विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षधरान्विता ॥

(महाभारत १२।४।१०। वि. सं. २०३१ मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित चिकित्सितपाठात्मिका महाभारत-संहिताको १९९२ पृष्ठ ।)

[हेमरत वंशी [युधिष्ठिर], ती राजाहरू बसिसकेपछि धाई र वर्षधर पछिपछि भएकी ती कन्या रङ्ग [सना]-का पतिन् ।]

यसं नरी पञ्चतन्त्र^{४१}, कादम्बरी^{४२} र कर्पूरमञ्जरी^{४३} मा पनि वर्षधर शब्द मैले पाएको छु । सोमदेव सुरिका

४१. तत्र च नटनर्तकचारणसंकुले नानादेशागतजनावृते तौ सहचरौ भ्रमन्तौ काञ्चिद्राजकन्यां
करेणुकारूढां सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षधरपरिवारितां देवतादर्शनार्थं समायातां
दृष्टवन्तौ ।

(पञ्चतन्त्र १।५ । वि. सं. १९८७ मा चौखम्बा संस्कृत सोरिज आफिनद्वारा प्रकाशित, रामतेज पाण्डेयको
श्रीमद्विष्णुशर्मविरचितं पञ्चतन्त्रकम् [श्रीमान् विष्णुशर्मलि बनाएको पञ्चतन्त्र] को ३१ पृष्ठ ।)

[ढोईमा चढेकी, सबै लच्छिनले युक्त भएकी, कञ्चुकी र वर्षधरहरूले घेरिएको, देवताको दर्शन गर्न आएको
कुनै राजकुमारीलाई नटुवा, नचुवा र कथक मिसिएको, ठाउँठाउँबाट आएका मानिसहरूले घेरिएको त्यस
ठाउँमा सँगसँगै घुमिरहेका ती दुइले देखे ।]

ततश्च कञ्चुकिनो वर्षधराश्च तन्नोयमानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः सत्वरमनुययुः ।

(पञ्चतन्त्र १।७। ३८ पृष्ठ ।)

[त्यसपछि त्यो (मुनको सिक्री) लिएको देखेर लौरो लिएका कञ्चुकी र वर्षधरहरू छिट्टै पछि लागे ।]

४२. तत्र . . . उपरचितस्त्रीवेषभाषेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षं व्रजनेनोपसेव्यमानां . . .
समुपसृत्य मातरं प्रणनाम ।

(कादम्बरी पूर्वभाग, १९०-१९१ पृष्ठ ।)

[त्यहाँ . . . स्वास्तीमान्छेको जस्तो लबाइ र बोली टिपेका, घेरें सिंगार गरेका वर्षधरहरूले सेवा गरिएको
आमालाई नजीकै गएर (चन्द्रापीडले) ढोगे ।]

अवतीर्य द्वारपालार्पिततुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्य-
मानः प्रविश्य 'क्व देवी कादम्बरी' तिष्ठति इति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत् ।

(कादम्बरी पूर्वभाग ४०२-४०३ पृष्ठ ।)

[ओहो र ढोकेको हातमा घोडा थमाएका, कादम्बरीलाई पहिलो पटक भेट्न चौचौ भएकी पत्रलेखा पछिपछि
भएका (चन्द्रापीडजे) पसेर देवी कादम्बरी कहाँ राज भएको छ भनी सामुन्ने आएको कुनै वर्षधरलाई
सोधे ।]

४३. ता कुञ्जवामणकिरादवरिसधरसौविदल्लानं एसो हलबोलो ।

(कर्पूरमञ्जरी ३।३४+ । वि. सं. १९५७ मा हर्वर्डबाट हर्वर्ड युनिभर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, स्टेन कोनो र
चार्ल्स रकवेल लानम्यानको राज-शेखर'ज् कर्पूर-मञ्जरी [राजशेखरको कर्पूरमञ्जरी] को ९० पृष्ठ ।)

[तेन कुञ्जवामनकिरातवर्षधरसौविदल्लानामेष कोलाहलः ।]

[त्यसैले कुप्रा, बाउन्ने, किरात, वर्षधर र कञ्चुकीहरूको यो हल्ला हो ।]

यशस्तिलक^{४४} र नीतिवाक्यामृत^{४५}मा पनि वर्षधर शब्द मैले देखेको छु । साथै क्षमेन्द्रको बृहत्कथामञ्जरी^{४६}

४४. यः खलु . . . तपश्चरणागम इव समुत्सारितवर्षधरागमः . . .

(यशस्तिलक १ आशवास । वि.सं. १९७३ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, केदारनाथ शर्मा, शिवदत्त र वासुदेव लक्ष्मण पणशीकरको श्रीसोमदेवसूरिविरचितं यशस्तिलकम् । श्रीश्रुतसागरसूरिकृतया व्याख्यया समेतम् । [श्रीश्रुतसागर सूरिले बनाएको व्याख्याले सहित भएको, श्रीसोमदेव सूरिले बनाएको यशस्तिलक]को पहिलो खण्डका १३२-१३३ पृष्ठ ।)

[तपश्चर्याको सिद्धान्तले जस्तै वर्षधरको अवाइलाई हटाएको ... जो]

वर्षधर, अपसर प्रतूर्णमेकतः । किरात, निकेत निजनिवासे निभृतम् । कुब्ज, न्युब्ज शुभाशयविशिष्टासु चेष्टासु । वामन, आमन सरभसरसक्रोडाः क्रीडाः । सौविदल्ल, सोल्लासमीहस्व निजनियोगेषु ।

(यशस्तिलक २ आशवास पहिलो खण्डको ३५१ पृष्ठ ।)

[वर्षधर, ऋट्टे एकातिर हट् । किरात, आफू बस्ने ठाउँमा सुटुक्क बस् । कुप्रे, शुभ आशयले विशिष्ट भएको चेष्टामा सोझो हो । बाउन्ने, रमाइलो खेलबाड गर् । कञ्चुकी, आफूलाई अह्राएका काम खुशी भएर गर्न खोज ।]

४५. न प्रातर्वर्षधरं विकलाङ्गं रजस्वलां वा पश्येत् ।

(नीतिवाक्यामृत २५ उद्देश । वि.सं. १९४४ मा मुम्बईबाट गोपालनारायणद्वारा प्रकाशित, वामनको मुग्धवोधिनी व्याख्यासहितको सोमदेवसूरिविरचितम् । नीतिवाक्यामृतम् । [सोमदेव सूरिले बनाएको नीतिवाक्यामृत]को ९५ पृष्ठ ।)

[वर्षधरलाई, विकलाङ्गलाई र पर सरेकीलाई बिहान नभेट्नु ।]

४६. देव कात्यायनेनेदं न्यस्तं मन्त्रिवरेण ते ।

इति वर्षधराच्छ्रुत्वा शकटालमुवाच सः ॥

(बृहत्कथामञ्जरी १।१६२। वि.सं. १९५८ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको श्रीक्षेमेन्द्रविरचिता बृहत्कथामञ्जरी [श्रीक्षेमेन्द्रले बनाएको बृहत्कथामञ्जरी]को २० पृष्ठ ।)

[सरकार, यो कोठी सरकारका मुख्यमन्त्री कात्यायनले राख्नुभएको हो भनी वर्षधरले भनेको सुनेर तिनले शकटाललाई भने ।]

वृद्धवर्षधरोपेता राजपुत्री मनोजवम् ।

यन्त्रचक्रविमानं तद्भेजे दोलाविलासवत् ॥

(बृहत्कथामञ्जरी ७।३४०। १८६ पृष्ठ ।)

र बिल्हणको नाउँमा दरिएको विह्वलाकाव्य^{४८}मा पनि वर्षधर शब्द मैले पाएको छु ।

कौटलीय अर्थशास्त्रका धेरैजसो संस्करणमा वर्षधर पाठ छापिए तापनि कुनै कुनै संस्करणमा वर्षधर पाठलाई प्रामाणिक मानिएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ ।^{४८} कौटलीय अर्थशास्त्रको एउटा प्राचीन टिप्पणीमा वर्षधर होइन कि वर्षधर लेखिएको कुरा पनि यहाँनिर मन्तुपरेको छ ।^{४९}

यतासम्मका कुराबाट वर्षधरको अर्थ एक प्रकारको नपुंसक हो भन्ने स्पष्ट भएकोले हनूगान्ढोकाको लिच्छविकालको अभिलेखमा आएको किरातवर्षधर भन्ने शब्दको अर्थ किरात र नपुंसक हो भन्ने कुरामा शङ्का रहन जान्दैन ।

[बूढो वर्षधर सँगै भएकी राजकुमारीले मन जस्तै देगिलो, पीठ खेले जस्तो रमाइलो हुने, यस्तो पाइराबाट चल्ने त्यो विमान चढिन् ।]

४७. भूपाज्ञया सपदि वर्षधरैर्विगाढं तं नीयमानमुपलक्ष्य जनस्त्ववोचत् ।

चौरः किमेष सुकविः प्रभुरत्नहारी लोकोक्तिरेवमभवन्नगरे समस्ते ॥

(विह्वलाकाव्य ६४ श्लोक । वि. सं. १९७३ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, केदारनाथ शर्मा र वासुदेव लक्ष्मण पणशीकरको काव्यमालाको १३ गुच्छकको १५५ पृष्ठ ।)

[राजाको हुकूमले उत्तिखेर घोरिएका वर्षधरहरूले समातेर लगिएको तिनलाई देखेर दुनियाँहरूले भने— मालिकको रत्न चोर्ने चोर के यिनै कविजी हुन् ? यसरी शहरभरि हत्ला फैलियो ।]

४८. वि. सं. २०१५ मा बम्बईबाट बम्बई विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, भार. पी. काङ्गेको कौटलीय अर्थशास्त्रको पहिलो भाग (दोस्रो संस्करण) का २९, २५५ पृष्ठ ।

वि. सं. २०१६ मा बम्बईबाट भारतीय विद्याभवनद्वारा प्रकाशित, जिन विजयको आचार्य कौटिल्यकृत अर्थशास्त्र -अपरनाम- राजसिद्धान्त (मुग्धावलासाङ्ग आचार्य योग्यमविरचित नीतिनिर्णीतिनाम्नी व्याख्या समन्वित तथा बहुविध प्राचीन टिप्पणकसंयुक्त) का ५१, ५२ पृष्ठ ।

वि. सं. २०४० मा वाराणसीबाट कृष्णदास अकादमीद्वारा प्रकाशित, रघुनाथ सिंहको कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् (अधिकरण १, २, ३) का १९६, १९८ पृष्ठ ।

४९. कंचुका आप्रपदीनाः कूर्पासकाः । उष्णीषाः सर्वमुह्यध्यापीनि शिरोवेष्टनानि । तानि विद्यन्ते येषां वर्षधरादीनाम् ।

टिप्पणक १।२१। (जिन विजयको पूर्वोक्त ग्रन्थको ५३ पृष्ठ ।)

तीन

हनूमान् ढोकादरबारको सेरोफेरोमा पाइएको, माथि उद्धरण गरिएको अभिलेखमा चिरन्तनं लिच्छविराज-कारितं पुरातनैवृत्तिमटैरुपेक्षितं [लिच्छवि राजाले बनाएको, पुरानो, वृत्ति पाएका पुराना सैनिकहरूले वास्तानगरिएको] जस्ता पद परेकाले गुह्र धनवज्र वज्राचार्यको विचार त्यस अभिलेखमा दरबारकै बयान गरिएको हो भन्ने छ ।^{१०} गौतमवज्र वज्राचार्यको विचार पनि यस अभिलेखमा दरबारकै बयान गरिएको हो भन्ने छ ।^{११}

५०. धनवज्र गुह्रले यस अभिलेखको उत्था गर्दा चिरन्तनको उत्था पुरानो भनेर गरेपछि कोष्ठमा दरबार हालनुभएको कुरा (लिच्छविकालका अभिलेखको ३७४ पृष्ठ) यस प्रसङ्गमा सम्बन्धित परेको छ । त्यस्तै, उहाँले व्याख्यामा पनि दरबारकै बयान गरिएको हो भनी यसरी लेख्नु भएको छ—

आफूभन्दा अधिका शासकहरूको कीर्तिको रक्षा गरिदिने नीति अंशुवर्माको रहेको थियो । यस अभिलेखमा पनि लिच्छवि राजाको पुरानो दरबारको जीर्णोद्धार गरिदिएको कुरा परेको छ । सो पुरानो दरबारको देखरेखको लागि केही सैनिक त नियुक्त थिए । तर तिनीहरूले उपेक्षा गरेका हुनाले सो दरबार भग्नावस्थामा पुग्यो; त्यहाँ चराचुरुङ्गीहरूको वासस्थान बन्न थाल्यो; साँढे* आदि पशु जुध्ने ठाउँ बन्यो । यो कुरा थाहा पाई अंशुवर्माले सो दरबारको जीर्णोद्धार गरिदिएको देखिएको छ ।

यहाँनिर यो दरबार कुनचाहिँ हो भन्ने प्रश्न उठ्छ । यो दरबार 'मानगृह' त अवश्य होइन । अंशुवर्माको समयमा मानगृह जीर्ण भइसकेको थिएन । यस कारण मानगृहभन्दा पुरानो दरबार यो हो भन्ने स्पष्ट छ । यहाँ 'चिरन्तन' शब्द प्रयोग गरिएको हुनाले पनि यो दरबार पुरानो थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । चाँगुको शिवदेव अंशुवर्माको अभिलेखमा दक्षिणराजकुलको खेतको उल्लेख आएको छ । हू गलनिरको संवत् ५३५ को अभिलेखमा 'दक्षिणराजकुलस्य दक्षिणपश्चिमेन' भन्ने उल्लेख परेको छ । यसबाट दक्षिणराजकुल यसै भेकमा थियो भन्ने संकेत पाइन्छ । यस कुराको आधारमा अंशुवर्माले जीर्णोद्धार गरेको पुरानो दरबार 'दक्षिणराजकुल' हो जस्तो मलाई लाग्छ । प्रसिद्ध कोलीग्रामको दक्षिणभाग 'दक्षिणकोलीग्राम' कहलाएको थियो । कोलीग्रामकै दक्षिणतिर पर्ने हुनाले यो दरबार पनि 'दक्षिणराजकुल' कहलाएको अनुमान हुन्छ । अर्को कुरा अशुवर्माभन्दा केही अगाडि प्रशासनमा दक्षिणराजकुलको कुनै स्थान रहेको देखिएको छैन । अंशुवर्मापछि भने दक्षिण राजकुलको पनि प्रशासनमा स्थान रहन लागेको थियो । यो कुरा ज्ञानेश्वरको तल आउने अभिलेखबाट थाहा पाउन पाइन्छ । त्यहाँ दक्षिणराजकुलभित्रको सरकारी अधिकरणको चर्चा परेको छ ।

(लिच्छविकालका अभिलेखको ३७५ पृष्ठ १)

५१. सौभाग्यवश दक्षिणराजकुल कहाँसम्म फैलिएको थियो भन्ने कुरो बुझ्ने साधन प्राप्त भएको छ । हालै हनूमान्-ढोका देगुतलेको देवलमुनि लिच्छविकालको एउटा शिलालेख पाइएको छ । सो शिलालेखका धेरैजसो कुरा सदाको

*मूल अभिलेखमा साँढेलाई बुझाउने शब्द छँदै छैन । — महेशराज पन्त

लागि लुप्त भइसकेका छन् तापनि विचारपूर्वक यसको अध्ययन गर्नु भने अझ पनि निकै महत्त्वपूर्ण कुरा प्रकाशमा आउँछन् ।...

राजा अंशुवर्माले आफूभन्दा अधिका लिच्छवि राजाहरूले बनाएर गएको पुरानो दरवारको पुननिर्माण गरेर त्यसैको उपलक्ष्यमा यो शिलापत्र राख्न लगाएका थिए । यो कुरा यस अभिलेखको वर्णनशैलीबाट हामी बुझ्न सक्छौं ।

संस्कृत साहित्यका प्रसिद्ध कवि कालिदासको रघुवंश महाकाव्यको सोह्रौं सर्गमा मानिसहरू बस्न छोडेको हुनाले थोरै समयमै उजाडिएको पुरानो राजधानीको वर्णन गरिएको छ । त्यहाँ जताततै कारपात उच्चको, रूखका हाँगाबिगा बाँदरहरूले भाँचभुँच पारेको, स्याल आदि पशुहरू निस्फिक्रीसँग हिँड्न थालेको, पहिले बगैँचामा काइदासँग पालिएका मुजुरहरूले दुःख पाएको आदि वर्णन त्यहाँ परेको छ । हनूमान्ढोकाको यस अभिलेखमा पनि विभिन्न चरा र पशुहरूको उल्लेख आएको छ तथा रूखहरू ऊयामिएर बढेको र भत्के विग्रैको वर्णन परेको छ । यस कारण अभिलेखको यो वर्णन पनि त्यस्तै कुनै भग्नावशेषको वर्णन हो भन्ने देखिन्छ ।

अंशुवर्मा (वि. सं. ६६२-६७८ आ.)सामानकालिक उत्तर भारतका राजा हर्षवर्द्धनको समयमा भारतमा आएका चिनियाँ यात्री व्याङ्गच्चाङ्गले भारतका त्यस बेलाका राजदरवारको वर्णन गरेका छन् । यताबाट हाफ्रो यतातिरको लिच्छविराजदरवारको सम्बन्धमा केही कुरा बुझ्न मद्दत पाइन्छ । उनको त्यस यात्रावृत्तान्तमा यस्तो लेखिएको छ— “देशका मुख्य सैनिकहरू सबभन्दा बहादुर मानिसहरूबाट छानिएका हुन्छन् । छोराले बाबुको पेशाको अनुसरण गर्ने हुनाले तिनीहरू युद्धकलाको ज्ञान छिटै हासिल गर्छन् । देशमा शान्ति रहेको बेला तिनीहरू राजदरवार-वरिपरि सैनिक दलमा एकट्ठा भएर बस्छन् । तर हमला गर्न जाँदा तिनीहरू अग्रसर रक्षादलको रूपमा अगाडि अगाडि हिँड्छन् ।

सेनाले सीमानाको रक्षा गर्छन् र विरोधीहरूलाई दण्ड दिन बाहिर जान्छन् । सेनाले राती राजदरवारको पनि रक्षा गर्दछ । चाहिएको बेलामा दुनियाँदारहरूलाई सैन्यमा जबरदस्ती भर्ना गरिन्छन् र तिनीहरूलाई केही पैसा दिने कबोल गरिएको हुन्छ । बडाहाकिम, मन्त्री, फौजदारी मुद्दा हेर्ने मुख्य कर्मचारी र अरू अधिकारीहरूलाई उनीहरूको जीवनवृत्तिको लागि जग्गा छुट्याएर दिएको हुन्छ ।”

(साम्यूल बीलको “बुद्धिष्ट रिकर्ड्स अफ द वेस्टर्न वर्ल्ड” (पश्चिमी संसारको बौद्धधर्मसँग सम्बन्ध राख्ने वृत्तान्त) का ८२, ८७-८८ पृष्ठबाट अनूदित)

यहाँ देशका मुख्य सैनिकहरू राजदरवारवरिपरि बस्छन्, लडाईंभिडाइ पर्दा मात्र बाहिर लड्न जान्छन्, चाहिएको बेलामा भर्ना गरिने एक थरी अस्थायी सेना पनि हुन्छन् तथा स्थायी अधिकारीहरूलाई जीवनवृत्तिको लागि जागीरको रूपमा जग्गा दिइएको हुन्छ भन्ने भावको कुरो परेको छ ।

प्राचीनकालमा यस किसिमको जागीरलाई वृत्ति भन्ने चलन थियो । हनूमान्ढोकाको अभिलेखमा पनि ‘वृत्तिभट-हरू बस्न छोडेको’ भन्ने उल्लेख आएको छ । वृत्ति खाने व्यक्ति वार्त कहिन्थे । लिच्छविकालमा वार्त भन्नाले ठूलो अधिकारीलाई बुझाउँथ्यो । यताबाट वृत्तिभट शब्दको अर्थ खुल्दछ । चाहिएको बेलामा भर्ना गरिने अस्थायी सैनिकभन्दा पृथक् स्थायी मुख्य सैनिक भन्ने अर्थ बुझाउन वृत्तिभट शब्दको यहाँ प्रयोग भएको छ । व्याङ्गच्चाङ्गको वर्णनमा देशका मुख्यसैनिक राजदरवारको वरिपरि बस्छन् भनेर स्पष्ट लेखिएको हुनाले अधिका लिच्छवि राजाले बनाएको वृत्तिभटहरू बस्न छोडेको भनी यस खण्डित अभिलेखमा लेखिएको कुरो पुरानो राजदरवारकै वर्णन हो भन्ने कुरा प्रामाणिक रूपमा सिद्ध हुन्छ ।

अभिलेखको अन्त्यमा यहाँ पुनर्वसु नक्षत्रको उल्लेख आएको छ । मुहूर्तचिन्तामणि नामक प्रसिद्ध ज्योतिषी ग्रन्थ-अनुसार पुनर्वसु घर प्रतिष्ठा गर्नाको लागि असल नक्षत्र मानिएको छ । माथि दिइएका यी कुराको आधारमा

राजा अंशुवर्माले नै यस राजकीय दरवारको पुनर्निर्माण र परिवर्द्धन गरी यो शिलापत्र राख्न लाएका हुन् भन्ने निष्कर्षमा हामी पुग्यौं ।

विक्रमको आठौं शताब्दीको उठानतिर लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको पालामा वाङ्युङ्गचे नामक चिनियाँ राजदूत भारत जान नेपालको बाटो पटक पटक गरी आएका थिए । उनले नेपालको राजदरवारको वर्णन लेखेर गएका छन् । यसै गरी यतातिर आएका अरु चिनियाँ यात्रुहरूले पनि भ्रमणवृत्तान्तको रूपमा नेपालको तात्कालिक राजदरवारको वर्णन गरेका छन् । चिनियाँहरूको वंशावलीमा ती वृत्तान्त संगृहीत छन् । राजदरवारको आकारप्रकारको सम्बन्धमा ती वर्णनबाट हामी निकै महत्त्वपूर्ण कुरा बुझ्न सक्दछौं । चिनियाँहरूको सो वर्णन अनुसार उनीहरूले देखेको राजदरवार भव्य र विशाल थियो । यस विषयमा चिनियाँ वंशावलीमा यस्तो लेखिएको छ-

“नेपालको राजधानीमा एउटा भवन छ । अनेक तलामा विभक्त २०० च्यु अग्लो सो भवन ८० प्यूको घेरामा बनेको छ । यसको माथिल्लो भागमा दश हजार मानिस अटाउँछन् । तीन खण्डमा यो (दरवार) विभक्त छ तथा प्रत्येक खण्डमा साततले (घर) छन् । दुङ्गा र बहुमूल्य रत्नहरूले ती सिंगारिएका छन् ।...

(के. पि. जायसवालको ‘क्रोनोलोजी यॉण्ड हिस्ट्री अफ नेपाल (नेपालको तिथिभित्र र इतिहास) नामक ग्रन्थको ८७ पृष्ठबाट अनूदित) ...

एक तलामा मात्रै दश हजार मान्छे अटाउने तीन खण्ड भएको लिच्छविकालको यो राजदरवार निकै विशाल थियो भन्ने कुरा हामी थाहा पाउँछौं । प्राचीन वास्तुशास्त्र तथा संस्कृतसाहित्यबाट पनि तात्कालिक राजदरवारको निर्माण विस्तृत भू-भागमा गरिएका हुन्थे भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । वास्तुशास्त्रसम्बन्धी ग्रन्थअनुसार राजधानीको तीन भागमा एक भाग अथवा चार भागको एक भागमा राजकुलको निर्माण हुन्थ्यो । सो राजकुल विभिन्न कक्षा अर्थात् खण्डमा विभक्त हुन्थे । राजपुत्रको लागि भिन्नै तथा बडामहारानीको लागि भिन्नै घर बनेका हुन्थे । त्यसै गरी देवकुल (मन्दिर), सभागृह, स्नानगृह, अन्तपुर, अरिष्टगृह (सुत्केरी हुँदा बस्ने घर) आदि छुट्टाछुट्टै बनेका हुन्थे । राजकुलको बीचमा राजाको प्रमुख भवन बनेको हुन्थ्यो । संस्कृत साहित्यका ग्रन्थहरूबाट पनि प्राचीन राजदरवारको विषयमा हामी केही कुरा बुझ्न सक्छौं । विशेष गरेर अंशुवर्माका सामानकालिक उत्तर भारतका राजा हर्षका दरवारिया कवि बाणले लेखेको हर्षचरितमा गरिएको राजदरवारको वर्णन चाखलाग्दो छ । त्यस वर्णनअनुसार हर्षको राजकुल जम्मा तीन कक्षामा विभक्त थियो । राजकुलको मध्य-भागतिर धवलगृह नामक प्रमुख राजभवन थियो । गृहोद्यान (राजदरवारभित्रको बगैँचा), गृहदीर्घिका (राजदरवारभित्रको पोखरी), व्यायामभूमि, स्नानगृह, देवगृह, तीर्थकर्मन्त (पानी गोस्वारा), महानस (भान्छाघर), अहारमण्डप आदि त्यस राजकुलभित्र थिए ।

यिनको आधारमा दक्षिणराजकुलको आकारप्रकारको सम्बन्धमा पनि हामी केही विचार गर्न सक्छौं । जैसीदेवलबाट लगन जाने बाटोको माथि उद्धृत अभिलेखबाट दक्षिणराजकुलको सीमा त्यतातिरसम्म पुगेको थियो भन्ने बुझिनाले लिच्छवि दरवारको विशालतालाई ध्यानमा राखेर विचार गर्नुपर्ने भन्ने सो राजकुल वर्तमान हनूमान्ढोकाको सेरोफेरोसम्म पुग्न असंभव देखिदैन । हनूमान्ढोकाको अभिलेखमा राजदरवारकै पुनर्निर्माणको कुरो परेको देखिनाले जैसीदेवलको हाराहारीसम्म पुगेको दक्षिणराजकुल नै अंशुवर्माले पुनर्निर्माण गरेको राजकुल थियो भन्ने कुरा स्वतःसिद्ध हुन आउँछ ।

यसरी दक्षिणराजकुल जैसीदेवलदेखि हनूमान्ढोकासम्म फैलिएको थियो भन्ने बुझिनाले हनूमान्ढोका राजदरवारको प्राचीनताको सम्बन्धमा यताबाट महत्त्वपूर्ण कुरो प्रकाशमा आएको छ ।...

(हनूमान्ढोका राजदरवारका ८-१२ पृष्ठ ।)

त्यस्तै मेरी शेफर्ड स्लसरले पनि यस अभिलेखमा दरबारकै बयान गरिएको हो भनी लेखनुभएको छ।^{५२} डिल्लीरमण

५२. विद्वाउट स्पेडवर्क ओभर् ए लाज् एरइअ अफ् यङ्गाल/दक्षिणकोली, अर् ईभन् कन्सन्ट्रैट्इड इन् जैसी-देवल-टोल, वी ह्याम् नो वे अफ् नोइड वियन्ड दि एभ्इडन्स् आइ ह्याम् प्रेजन्ट्इड् छाट् दिस् वज् इन्डीड् द साइट् अफ् द लेट्अर् लिच्छवि प्याल्इस् । मोर्ओभर्, द म्याट्अर् इज् फर्द्वर् कम्प्लिकेट्इड् बाइ द रीसन्ट् डिस्कम्जरि याट् हनूमान् ढोका अफ् यान् इन्स्क्रिप्शन् द्विच, दो सीभर्लि ड्याम्इड्, रिफर्ज् टु 'ओल्ड् लिच्छवि प्याल्इस्इज्'* छाट् अंगुवर्मन् ह्याज् याएअर्अन्टलि रिस्टर्ड् (प्लेट् ५३) । सिन्स् दि इन्स्क्रिप्शन् इज् काभर्ड् अन् यान् इमेन्स् बल्क, नाउ पाट् अफ् द देगुत्तले टेम्प्ल् प्ल्याट्फर्म, इट् सीम्ज् लाइकलि छाट् इट् ह्याज् अल्वेज् बीन् इन् प्रिट्इड् मच्च द सेम् प्लेस् । बट् वन् क्यान् हार्ड् लि कन्सीभ् अफ् ए प्याल्इस्, अर् सीर्ईज् अफ् प्याल्इस्इज्, हाउ-एभ्अर् इक्स्टेन्सिभ्, स्प्रेड ओभर् यान् एरइअ याज् लाज् याज् हनूमान् ढोका, टु जैसीदेवल-टोल । दिस् इज् ए रिड्ल् अवेट्इड् सजुगन्, बट् इट् सर्टिन्लि सजेस्ट्म् छाट् रत्नमल्ल'ज् फिफ्टिन्थ् सेन्चुरइ प्याल्इस् वज् बाइ तो मीन्ज् द फस्ट् टु बी इरेक्ट्इड् याट् दिस् स्ट्र्याट्इजिक् प्लेस् ।

(नेपाल् मण्डलको पहिलो भागको १२२ पृष्ठ ।)

[यङ्गाल/दक्षिणकोलीको ठूलो इलाकामा वा ठीक जैसीदेवल-टोलमै खन्ने काम नगरीकन यो, वास्तवमा पछिको लिच्छविदरबारको पातालजग्गा हो भनी मैले पेश गरेको प्रमाणभन्दा बढी जान्ने उपाय हामीसँग छैन । अफ्, हनूमान्ढोकामा हाल एउटा अभिलेख पाइएकोले यो विषय बढी अठेरो हुन गएको छ । हुनत त्यो अभिलेख साह्रै नै नष्ट भइसकेको छ, तर पनि अंगुवर्तलि मर्मत गरेका भनी थाहा पाइने गरी "पुराना दरबार" को त्यसमा चर्चा आएको छ (५३ सङ्ख्याको फलक) । अहिले देगुत्तलेमन्दिरको पेटोको हिस्सा भएर रहेको, बिधनै ठूलो ढिकोमा त्यो अभिलेख कुँदिएकोले यो सधैं उही ठाउँमा रहिरहेको हुनु सम्भव देखिन्छ; सरे पनि धेरै पर सरेको हुनु सम्भव छैन । तर जतिपुकै ठूलो भए पनि हनूमान्ढोकादेखि जैसीदेवलटोलसम्मको ठूलो इलाकामा फैलिएको दरबार वा दरबारका सिलसिलाको कल्पना मुश्किलले कसैले गर्न सक्छ । यो, हल हुन नसकेको अड्को हो, तर रत्न मल्लको विक्रमको सोही शताब्दीको दरबार, महत्त्व भएको यस ठाउँमा ठड्याइने पहिलो भने किमार्थ होइन भन्ने खयाल यसबाट पक्कै पनि उज्विन जान्छ ।

वन्लि ए पय् वड्ज् रिभेन् अफ् अंगुवर्मन्' ज् प्रक्लेम्एशन् इन्ग्रेभ्ड अन् ए फाउन्डेशन कोर्स्, बट् इज् द वन्लि लिच्छवि मेन्शन् अफ् किरात, यान्ड् रिफर्ज् टु "ओल्ड् प्याल्इस्इज्"* याट् द पथ्चर् साइट् अफ् हनूमान् ढोका, द मल्ल प्याल्इस् याट् काठमान्डू ।

(नेपाल् मण्डलको दोस्रो भागको ५३ सङ्ख्याको तसवीरमुनि छापिएको वाक्य ।)

[जगको कुनै खण्डमा कुँदिएको, अंगुवर्मको घोषणाका केही शब्द मात्र बाँकी छन्, तर यो, लिच्छवि लेखमा आएको किरातको एक मात्र उल्लेख हो र यसमा "पुराना दरबार"को चर्चा हनूमान्ढोका- काठमाडौँ मल्लहरूको दरबार- पछि बन्ने ठाउँमा आएको छ ।]

* मेरी स्लसरले उद्धरणचिह्नभित्र ओल्ड् प्याल्इस्इज् (पुराना दरबार) हालनुभएकोले मूल अभिलेखमा दरबारलाई बुझाउने शब्द छ भन्ने भ्रम पर्न जान्छ । त्यस्तै प्याल्इस्इज् भनी बहुवचन लेखिएकोले मूल अभिलेखमा बहुवचनको प्रयोग भएको छ भन्ने अर्को भ्रम पर्न जान्छ । न अभिलेखमा दरबारलाई बुझाउने शब्द नै छ, नत पुरानोलाई बुझाउन बहुवचनकै प्रयोग भएको छ । विशेषणका रूपमा आएका चिरन्तन (पुरानो) आदि सबै पद एकवचनमै छन् भन्ने कुरा पनि यहाँतिर लेखिहानुपरेको छ । — महेशराज पन्त

रेग्मीको पनि, यो बयान दरबारकै हो भन्ने आशय देखिन्छ।^{५३}

३३. ८९. देगुतले

द फाइभ् लाइन् इन्स्क्रिपशन् अन् ए लङ् स्ल्याब् अफ् स्टोन् बीइङ् ए पाट् अफ् द प्याट्फर्म अफ् द देगुतले टेम्प्ल् ब्रिड्ज् भाउट् द वर्ड्ज् किरात वर्षधर! यान्ड् चिरन्तनम् लिच्छवीराज करितम् पुरतन ब्रित्ति मुजा रुपेक्षम्।*

बिस् माइट् सजेस्ट् छाट् देर् धज् ए रेफरन्स् टु ए किरात हूएभ्अर् ही माइट् बी, यान्ड् छाट् ए प्याल्डिस् वज् बिल्ड् बाइ द लिच्छवि किङ्ज् ह्विच् ह्याड् बीन् डिरट्इड् इन् कोस् अफ् टाइम् यान्ड् द स्टेट् अफ्इस्अर्ज् ह्याड् निग्लेक्ट्इड् टु रिपेर् द सेम् । नाउ दि इन्टाइर् प्रेम्इस्इज् ह्याम् बिकम् ए प्लेग्राउन्ड् फर् बर्ड्ज् यान्ड् यान्इमल्ज् ।

द प्याल्डिस् सेड् टु ह्याम् बीन निग्लेक्ट्इड् यान्ड् गन् इन्टु डिल्यापिडेशन इज् प्रधाक्टिक्ल्लि अन्नोन् । द स्क्रिप्ट् इज् अफ् लेट् ब्राह्मी अफ् नर्दन् भराइइटि बिलङ्इड् टु द ७थ् सेन्चुरि ए. डी. । सम् माइट् टेक् इट् याज् द रूइन्ज् अफ् मानगृह । याज् द प्याल्डिस् नोन् याज् कैलासकूट वज् जस्ट् कन्स्ट्रक्ट्इड् यान्ड् मानगृह ह्याड् कन्टिन्यूड् टु बी ए सीट् अफ् द किङ्ज् द रूइन्ज् डू नट् अब्भिअसलि बिलङ् टु देम् । सो द प्याल्डिस् टक्ड् अबाउट् इज् ए डिफरन्ट् वन् । नन् आर् इन् ए पजिशन् टु नो छाट् द प्याल्डिस् स्ट्रक्चर् वज् ए पर्टिक्युलर् वन् ।

सम्बन् ह्याड् सजेस्ट्इड् छाट् बिस् वज् दविसनराजकुल । बट् द सजेस्चन् इज् मेड् विद्भाउट् एनइ बेस्इस् यान्ड् अगेन् द ववेस्चन् कम्ज् याज् टु ह्वेर् दिस् राजकुल वज् सिट्थुएट्इड् यान्ड् टु ह्विच् पधाक्टर् इट् इज् रिलेट्इड्, टु द प्याल्डिस् अर् टु ए ब्रान्च् अफ् द पयाम्इलि ।

(इन्स्क्रिपशन्ज् अफ् एन्शन्ट् नेपाल्को तेस्रो भागको १५५ पृष्ठ ।)

३३. ८९. देगुतले

देगुतलेमन्दिरको पेट्टीको एक हिस्सा भइरहेको लामो शिलापट्टमा भएको पाँच पङ्क्तिको त्यस अभिलेखमा किरात वर्षधर र चिरन्तनम् लिच्छवीराज करितम् पुरतन ब्रित्ति मुजा रुपेक्षम् भन्ने शब्द स्पष्ट देखिन्छन् ।

किरात जोसुकै भए पनि त्यहाँ किरातको चर्चा छ र लिच्छवि राजाहरूले कुनै दरबार बनाएका थिए, कालगतिले गर्दा त्यो बिग्रिएको थियो र त्यसको मर्मत गर्न राज्यका अधिकारीहरूले चारता गरेका थिएनन् भन्ने कुरा यसबाट बुझ्न सकिएला । अहिले सारा सेरोफेरो चरा र जनावरहरू खेतने ठाउँ भएको छ ।

वास्ता नगरिएको र भत्किन गएको भनी भनिएको त्यो दरबार कुन हो भन्ने कुरा चारतवमा थाहा छैन । त्यसको लिपि विक्रमको आठौँ शताब्दीको उत्तरी किसिमको पछिल्लो ब्राह्मी छ । केहीले यस [दरबार]लाई मानगृहको अवशेष भनी अर्थ लाउँछन् होला । कैलासकूट भन्ने दरबार भरखरै बनाइएकोले र मान-

* दिल्लीरमण रेग्मीका पाठ कति अप्रामाणिक छन् भन्ने कुराको नमूनाको लागि उहाँको प्राचीन नेपालका अभिलेखको पहिलो भागको ८५ पृष्ठमा छापिएको यही अभिलेखको चिरन्तनं लिच्छविराजकारितं [पुरा] तने वृत्तिभ दृष्टरूपे [क्षितम्] भन्ने पाठसंग माथिको पाठ दाँजु नै पर्याप्त हुन्छ । —महेशराज पन्त

सो अभिलेख खण्डित भएकोले ती विशेषण दरबारमै लगाइएका हुन् भनेर ठोकेर भन्न त सकिँदैन । त्यसो भए पनि राजाको दरबारमा किरात वर्षधर आदि राखिने व्यवस्था भएको कुरा कौटलीय अर्थशास्त्रबाट बुझिएकोले र त्यसका उदाहरण संस्कृतसाहित्यमा भेटिएकोले पनि^{५४} हनुमान्ढोका दरबारको सेरोफेरोमा पाइएको यस अभिलेखमा पनि किरात र वर्षधरको चर्चा आएकोले त्यो अभिलेख पुरानो दरबारको विषयमा लेखिएको हो भनी बढी जोड दिन सकिने भएको छ ।

हनुमान्ढोका दरबारको सेरोफेरोमा पाइएको, लिच्छविकालको त्यस अभिलेखका सम्पादक वा त्यस अभिलेखको चर्चा गर्ने जतिले त्यस अभिलेखमा दरबारकै बयान गरिएको भनेर ठोकेर लेख्दा लेख्दै र त्यस अभिलेखमा किरात शब्द देख्दा देख्दै पनि धनवज्र गुह्लाई छोडेर^{५५} अह कसैले पनि त्यस अभिलेखलाई कौटलीय अर्थ-

गृहमा राजाहरू बसी नै रहेकाले यो अवशेष तिनको होइन भन्ने स्पष्ट छ । चर्चा गरिएको सो दरबार यसैले अर्को हो । त्यो दरबार कुन हो भनी थाहा पाउने अवस्थामा कोही पनि छैन ।

यो दक्षिणराजकुल हो भनेर कसैले सुझाएका थिए । तर त्यो सुझाउ आधारविनाको] छ र फेरि यो राजकुल कहाँ थियो र यो कुन अवस्थामा त्यो दरबार वा त्यस वंशको कुनै हाँगोसँग सम्बन्ध थियो भन्ने प्रश्न उठ्छ ।

५४. वि. सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयका १९९-२०१ पृष्ठ ।

५५. ...हालै हनुमान्ढोकानिर पाइएका एक अभिलेखले पनि लिच्छवि राजदरबारमा किरातको उपस्थिति थियो भन्ने कुरा प्रामाणिक रूपमा देखाएको छ । हनुमान्ढोकाको सो अभिलेख खण्डित छ । तर त्यसमा 'राजभवन*...किरात' भन्ने स्पष्ट उल्लेख परेको छ । सो अभिलेख अंशुवर्माको ताकाको हो ।

◀डिल्लीरमण रैमाले सोही पुस्तकको अर्को भागमा यो बयान दरबारको वा देवस्थलको हो भनी लेखेनुभएको छ—

[एक्सेप्ट द वर्ड् किरातवर्षधर, यान्ड द स्टेमन्ट छाट् ए प्याल्डिस् अर् श्राइन् बज् बिल्ड लड अगो बाइ लिच्छवि किडज् बट् इग्नोर्ड् बाइ लेटर् अर् किडज् मेन् यान्ड नाउ लेस्ट इन् ए डिःप्याप्टिडेडिड् कन्डिशन नथ् इड् मोर् इज् नोन् ।]

(इन्स्किप्टशन्ज् अफ् एन्शन्ट् नेपाल्को दोस्रो भागको ५३ पृष्ठ ।)

[किरातवर्षधर भन्ने शब्द र लिच्छवि राजाहरूले धेरै अगाडि बनाएको कुनै दरबार वा मन्दिर थियो, तर पछिका राजाहरूका मान्छेहरूले त्यसको वास्ता राखेका थिएनन् र अहिले भत्किएको अवस्थामा त्यसलाई रहन दिइएको थियो भन्ने कुरासिवाय अरु बढी कुरा बुझिँदैन ।]

* हनुमान्ढोकाको त्यस अभिलेखमा राजभवन भन्ने स्पष्ट उल्लेख परेको छ भनी धनवज्र गुहले यहाँ लेखे पनि उहाँले नै पढेको पाठमा पनि राजभवनको उल्लेख पाइँदैन । —महेशराज पन्त

शास्त्रको परम्परासंग जोड्न सक्नुभएको छैन ।^{४६}

यहाँ एउटा अर्को कुरामा पनि दृष्टि दिनुपरेको छ । राजाको अन्तःपुरमा व्यभिचार जालकल आदि नहोस् भनी किरात, वामन, नपुंसक आदि नियुक्त गरिन्थे । यस कुराको उल्लेख कौटलीय अर्थशास्त्र आदि ग्रन्थमा पाइन्छ । राजाले आत्मरक्षा कसरी गर्नुपर्छ भन्ने कुरा बताउँदै जाँदा आचार्य कौटल्यले 'तेस्रो कक्षामा कुप्रा, बाउन्ने र किरातहरूले पहरा दिनु' भनी लेखेका छन् ।... संस्कृतवाङ्मयमा अन्त पनि यस कुराको उल्लेख पाइन्छ । ...

(लिच्छविकालका अभिलेखको ४६ पृष्ठ ।)

३६. इन्स्क्रिप्शन भी इज् अफ् प्यारामाउन्ट् इम्पर्दअन्स् फर् द जेन्अर्अल् हिस्टरि अफ् नेपाल । इन् द एथ्न-पलिटिक्ल् हिस्टरि अफ् नेपाल दि एग्जिस्टन्स् प्राइअर् टु द लिच्छवि अक्युपेशन अफ् द काठमान्डु भ्याल्ड अफ् ए यीप्ल् नोन् याज् द किरात ह्याज् बीन् फर् सेन्ड यज् ए कन्टेन्डिङ् इम्यु । आउर नल्इज् अबाउट् दीज् सीम्इडलि मिथ्इकल् पीप्ल् ह्याज् हीरटुफोर् बीन् लिमिटेड् टु ब्रीफ् यान्ड् अन्सबस्टन्-शिष्टइङ् रेफ्रन्सिङ् टु देम् इन् क्रनिबलज् कम्पाइल्ड् मेन्ड् सेन्चुरिङ् आफ्टर् देर् टाइम् । बट् नाउ, विष् दि एन्ट्रि, "किरातवेषधर (वेर्इङ् इस् अफ् द किरात)", इन्स्क्रिप्शन भी प्रभाइङ् आउर् फस्ट् अन्ड्इविभ्-अकल्, कन्टेम्पररि रेफ्रन्स् टु द किरात यान्ड् सीम्ज् टु सबस्टन्शिष्ट् देर् रीअल्इटि । दस्, दि इन्स्क्रिप्शन, डिस्पाइट् इट्स् ल्याम्एन्ट्एब्ल्लि प्याग्मन्ट्रि कन्डिशन, इज् यान् एकस्ट्रीमलि इम्पर्दअन्ट् ल्यान्ड्मार्क् इन् द हिस्टरि अफ् नेपाल ।

(कैलाशको पहिलो वर्षको १२१ पृष्ठ ।)

[पाँचौं] अभिलेख नेपालको सामान्य इतिहासको लागि सबैभन्दा बढी महत्त्वको छ । लिच्छविहरूले नेपालखाल्डोमा दखल जमाउनुभन्दा अगाडि किरात भन्ने कुनै जातिको सत्ता नेपालको नृतत्वको र राजनीतिको इतिहासमा धेरै वर्षदेखि बादविवादको विषय भएर रहेको छ । मनगढन्त देखिने यस जातिको विषयमा हाम्रो ज्ञान तिनीहरूको समयभन्दा सयौं वर्षपछि तयार गरिएका वंशावलीमा तिनीहरूको विषयमा गरिएको छोटो र अप्रमाणित चर्चामा अहिलेसम्म सीमित भएर रहेको छ । तर अहिले, किरातवेषधर (किरातको वेष धारणा गर्ने) भन्ने जनोटले गर्दा पाँच सङ्ख्याको अभिलेखबाट किरातको विषयमा दोहरो अर्थ नलाग्ने, त्यही बेलाको चर्चा पहिलो पटक हामीलाई जुट्न गएको छ र त्यसबाट तिनीहरू साँच्चिकै भएका हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित हुन खोजेको देखिन्छ । यस कारण दुःख लाग्ने गरी खण्डित अवस्थामा भए तापनि त्यो अभिलेख नेपालको इतिहासमा औधि महत्त्वको वस्तु भएको छ ।]

छाट् सम् अफ् द किरात वेर् इवेल्इङ् इन् द काठमान्डु भ्याल्ड याट् द टाइम् अफ् द लिच्छवि कङ्-क्वेस्ट् इज् लेन्ट् ए सर्टिन् क्रीडिबिल्डिटि बाइ नेपालीज् रेकअर्ड्ज् । डि अर्लि क्रन्डक्लज् (वंशावलीज्), प्राइमरि सोस्इज् फर् नेपाली हिस्टरि, प्रभाइङ् इम्प्रेसिभ् जीनियाल्अजिज् अफ् द किरात किङ्ज् । दीज् किङ्ग्, क्लेम् द क्रनिबलज्, रेस्टइङ् द काठमान्डु भ्याल्ड फ्रम् सर्टिन् पास्टरल् डिन्यासटिज्, द गोपाल यान्ड् महिषपाल (काउ यान्ड् बफ्अलो हर्डअर्ज्), बिफोर् दे वेर् इन् टर्न् फङ्कर्ड् बाइ द लिच्छविज् । द लिच्छविज् आर् साइलन्ट् अबाउट् वेर् वीन् फङ्क्वेस्ट् अफ् द काठमान्डु भ्याल्ड, बट् इन् ए यूनीक्

अकरएन्स् दि आइसोलेट्इड् वर्ड् किरात अर् किरात * अवीर् इन् ए न्यूलि डिस्कम्भर्ड् बट् डिस्-
अपइन्ट्इड्लि फ्याग्मन्टरि डेस्क्रीप्शन (प्लेट् ५३) ।

(नेपाल मण्डलको पहिलो भागको १० पृष्ठ ।)

[लिच्छविहरूले नेपाल जित्दाखेरि किरातहरूमध्ये केही नेपालखाल्डोमा बसिरहेका थिए भन्ने कुरामा नेपाली लिखतहरूबाट केही प्रामाण्य मिलेको छ । नेपाली इतिहासको मुख्य आधार भएका, पुराना वंशावलीबाट किरात राजाहरूको प्रभावोत्पादक पुस्तेवारी जुट्न गएको छ । यी राजाहरूलाई लिच्छविहरूले जित्नुभन्दा अगाडि यिनीहरूले गोपाल र महिषपाल (गाई र भैंसी पाल्नेहरू) भन्ने सुनिश्चित राजवंशबाट नेपालखाल्डो छोसेर लिएका थिए कुरा वंशावलीहरूमा दावा गरिएको छ । आफूहरूले नेपालखाल्डो जितेको विषयमा लिच्छविहरूले केही बोलेका छैनन्, तर किरात भन्ने शब्द हाल पत्ता लागेको, तर हिस्साउने गरी खण्डित भएको अभिलेख (५३ सङ्ख्याको फ्लक) मा अनौठो परिवर्तनमा टक्कक देखा पर्छ ।]

* मेरो स्लसरले यहाँ किरात शब्द बोहोनाई पहिलो किरातको के अक्षर ठूलो र दोस्रोको चाहिँ सानो लेख्नुभएको छ । यसको अर्थ किरात शब्दले किरात जातिलाई वा कुनै पनि आदिवासीलाई बुझाएको हो भन्ने उहाँको विचार हो भन्ने कुरा उहाँका तलका वाक्यबाट बुझिन्छ—

...इन् हिज् प्ले कादम्बरी, बाण इन्क्लड्ज् किरातज् इन् प्याल्डिस् रेट्इन्ड्, अलड् बिथ् हन्चब्द्याक्स्, ड्वर्फ्स्, यान्ड् अदअर् अन्युजुअल् परसन्ज् । इन् दीज् यान्ड् सिम्डिल् र् रेफर्न्सइज्, इट् इज् कन्सीभ्एन्ल् घाट् रादर् घान् "किरात" ए स्पिसिफिक् एथनिक् ग्रूप्, द वर्ड् इज् इन् फ्याक्ट् किरात । याज् सजेस्ट्इड् बाइ द कम्पोनन्ट्स् किर (एज्) यान्ड् अत् (टु रोम्), किरात मे रिफर् ब्रोड्लि टु एन्ड् याबअर्इज्इन्अल् पीप्ल् ह "रोम्ड् दि एज्" अफ् दि एर्इअनाइज्ड् सेट्ल्मेन्ट्स् अफ् द ग्यान्जेट्इक् प्लेन्ज् ।...

(नेपाल मण्डलको पहिलो भागका ९-१० पृष्ठ ।)

[दरबारका नोकरहरूमा कुप्रा, बाउन्ने र अरू असामान्य मानिसहरूसँगै बाणले आफ्नो नाटक कादम्बरीमा किरातहरूलाई समावेश गरेका छन् । यी र उस्तै चर्चा आउँदा खास जातिसमुदाय भएको किरातभन्दा त्यो शब्द किरात-हुनु पो कल्पनीय छ । किर (छेउ) र अत् (घुम्नु) भन्ने घटकद्वारा सुझाए जस्तै, किरातले मोटामोटीमा गङ्गाको मैदानमा भएका आर्यहरूका बस्तीका "छेउमा घुम्ने" कुनै पनि आदिवासी जातिको चर्चा गरेको हुन सक्छ ।]

यहाँ पनि स्लसरले किरात शब्दमा सानो ठूलो गरी दुइ थरी के लेख्नुभएको छ ।

वि. सं. २०३९ मा स्लसरले व्यक्त गर्नुभएको यो विचार वि. सं. २०३० मै गौतमवज्रले सूत्ररूपमा व्यक्त गरिसक्नुभएको थियो—

आइ यूज् द कश्नरि फ्रेज् "सीम्ज् टु सब्स्टन्शिष्ट्" सिन्स् दि एन्ट्रि, अन्ब्यापिटलाइज्ड् अफ् कोर्स्, कुड् रिफर् ईक्वल्लि टु किरात, ए टर्म् सिम्प्लि मोन्ड्ज् "बार्बेरियन् ।"

(कैलाशको पहिलो वर्षको १२१ पृष्ठ ।)

[ठूलो अक्षरमा नलेखिएको त्यस जनोटले भने खालि "स्लेच्छ"लाई बुझाउन [सवने भएकोले मैले "प्रमाणित हुन खोजेको देखिन्छ" भनी सावधान गर्ने वाक्यांशको प्रयोग गरेको हुँ ।]

स्लसरले कादम्बरीलाई नाटक भने तापनि कादम्बरी नाटक नभई कथा वा आजभोलिको भाषामा उपन्यास हो ।

— महेशराज पन्त

सम् पोप्ल् माइट् सजेस्ट् छाट् दि एक्सप्रेसन् किरातवर्षधर माइट् एक्सप्लेन् फ्याक्ट्स् विथ् रिगार्ड् टु द किरात डिन्यासटि ह्विच् इज् सेड् टु ह्याभ् बीन् रुल्ड् ओभर् द कन्ट्रि इन् दि एन्शन्ट् पास्ट् । अकड् इज् टु द क्रनिकल्ज् द किरात डिन्यासटि वज् भेरुड् मच् इन् पाउअर् बिफोर् द लिच्छविज् । दि डिन्यासटि केम् इन्टु एग्जिस्टन्स् आफ्टर् द महिषपालज् । बट् देर् इज् नो रिलाइअब्ल् एम्प्राइन्ट् टु सपोट् द किरात डोमि-
नेशन् इन् द भ्याल्ड् । नेम्ज् आर् गिभन् बाइ द क्रनिकल्ज्, यान्ड् दीज् आर् सेड् टु बिलड् टु किडज् हू रुल्ड् फर् २९ जेनेरेशन्ज् । इट् इज् सेड् छाट् ए किरात किड् इन्जड् दि अनुअर् अक् फाइट् इज् ए ब्याटल् इन् द महाभारत वर । वन् अथर् गोज् ईभन् टु दि इक्स्टेन्ट् अफ् सेड् छाट् स्थुङ्को, ए किड् अफ् छाट् रेस्, ह्याड् पिल्ड् इज् दि अशोकन् रेलइक्स् इन् द लुम्बिनी एरइअ टु अभेज् द कडक्वेस्ट् अफ् द सेम् प्लेस् बाइ किड् अशोक अफ् मगध । बट् अल् दिस् इज् ए फिगमन्ट् अफ् इम्याजिनेशन् । द किरात डिन्यासटि लीभ्ज् नो ट्रेस् इज् इन् हिस्टरि सो छाट् वी क्यान् काउन्ट् देम् इन् सपोट् अफ् देर् इन्प्लुअन्स् इन् द हिस्टरि यान्ड् कल्चर् अफ् एन्शन्ट् नेपाल् । इफ् नेवारी वज् ए पप्युलर् ल्याङ्गिबज् इन् दोज् डेज् द मङ्गलअइड् इन्प्लुअन्स् इज् इन्डेलइब्ल् बट् दिस् इज् कन्फाइन्ड् ओन्लि टु द डाइअलेक्ट् स्पोकन् । इन् नो अदअर् कल्चरल् स्फीज् द किरातस् आर् इन् एम्प्राइन्ट् । सो एन्ड् हाइपथिइसिस् इन् छाट् कनेक्शन् माइट् बी रुल्ड् आउट् याट् दिस् स्टेज् । इफ् सोस् मटीरिअल्ज् आर् फोर्थ् कम्इज् इन् कोस् अफ् सर्च फर् देम्, द म्याटअर् इज् डिफ्रन्ट् । बट् देन् अल् दिस् शुड् बी लेफ्ट् टु फ्यूचर् कन्सिडेरेशन् । बट् फर् द प्रेजन्ट् वी श्याल् बी कन्टेन्ट् विथ् दि अब्जरभेशन् छाट् देर् बेर् सम् पोप्ल् अफ् किरात अरइजिन् इन् द भ्याल्ड् टु हूम् द रेकअर्ड् मेक्स् ए रेफरन्स् । बट् देन् द क्वेश्चन् मे कम् याज् टु हू आर् दीज् किरातस् टु ह्विच् एथ्निक् स्टक् दे बिलड् यान्ड् ह्वट् पजिश्अन् दे हेल्ड् इन् द कोर्ट् । सर्प्राइज् इज् इन्फ् देर् इज् नट् वन् नेम् अफ् यान् इन्डिभिड्युअल्, आइदर दूतक अर् अफिशअल् हू बेज् ए नेम् इन् द स्यान्स्क्रिप्ट् इज् ल्याङ्गिबज् ।

(इन्स्क्रिपशन्ज् अफ् एन्शन्ट् नेपाल्को तेस्रो भागका १५५-१५६ पृष्ठ ।)

[प्राचीन कालमा त्यस मुलुकमा शासन चलाइरहेको भनी भनिएको किरातवंशको विषयमा तथ्यको व्याख्या किरातवर्षधर भन्ने शब्दबाट हुन सक्छ भनी केही मानिस सुझाउँछन् होला । वंशावलीअनुसार, लिच्छविहरू-
भन्दा अगाडि किरातवंशको अत्यन्त अख्तियार थियो । त्यो वंश महिषपालहरूपछि सत्तामा आयो । तर नेपालखाल्डोमा किरातहरूको आधिपत्य भएको कुराको समर्थन गर्न कुनै भरपर्दो प्रमाण छैन । वंशावली लेख्नेहरूले नाउँ दिएका छन् र ती (नाम) २९ पुस्तासम्म राज्य गर्ने राजाहरूका हुन् भनी भनिएको छ । महाभारतको लडाइँमा लड्ने सम्मान एक जना किरात राजाले पाएका थिए भनी भनिएको छ । मगधका राजा अशोकले लुम्बिनी क्षेत्र जितेको कुराको बदला लिन किरात जातिका कुनै राजा स्थुङ्कोले लुम्बिनी क्षेत्रमा रहेको अशोकको सम्झौटो लुटेका थिए भन्नसम्म पनि एकजना रचयिता पुगेका छन् । तर यो सबै, कल्पनाको उपज हो ।* प्राचीन नेपालको इतिहास र संस्कृतिमा किरातहरूको प्रभावको समर्थन गर्न किरातहरूलाई

* केशरबहादुर खत्री क्षत्रीले लेखेको यस कुराको सप्रमाण खण्डन वि. सं. २०१२ मा धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालद्वारा प्रकाशित उहाँहरूकै इतिहास-संशोधन ५ संख्यामा गरिएको छ । तर अरूका खोजी चोरचार गरी आफ्नो नाउँमा वर्ता गर्ने बानी दिल्लीरमण रेग्मीको भएकोले उहाँले यो कुरा आफ्नै खोजी जस्तो गरी यहाँ लेख्न पुग्नुभएको छ । - महेशराज पन्त

धनवज्र गुरुले किरातवर्षधर भनी शुद्ध पाठ पढे पनि अमरकोषमा नपाइएकोले होला, अरु कोषहरूमा र प्राचीन ग्रन्थहरूमा पाइने वर्षधर शब्दको अर्थ उहाँले गर्न सक्नुभएन । यसैले अर्थशास्त्रको परम्परासँग उहाँले वर्षधरलाई जोड्न सक्नुभएन । रेग्मोजीको त कुरै छौडौं, अरुका लेख चोरचार गरी सर्वसाधारणको आँखामा झारो हालेर ऐतिहासिक कहलाउन सफल भए पनि उहाँ यस्ता विषयमा अझै निकै कञ्चै हुनुहुन्छ भन्ने कुरा उहाँको हालै निस्केको, माथि चर्चा गरिएको प्राचीन नेपालका अभिलेखका पत्रपत्रले हामीलाई बताइरहेछन् । गौतमवज्र र धनवज्र गुरुको पाठभेद औल्याएर पनि संस्कृतका पाश्चात्य ढङ्गका कोषमा पाइने वर्षधर^{५७} शब्दको अर्थ गर्न थियोडोर रि कार्डोले नसक्नुभएको कुरा पनि यहाँतिर सम्झनुपरेको छ ।

हामीले गर्न सक्ने गरी किरातवंशले इतिहासमा कुनै चिह्न छोडेको छैन । त्यस बेला नेवारी जनभाषा थियो भने मङ्गोल प्रभाव अमिट छ, तर यो, बोलचालीको भाषामा मात्र सीमित छ । संस्कृतिसम्बन्धी अरु कुनै पनि विषयमा किरातहरूको प्रमाण पाइएको छैन । यस कारण त्यससम्बन्धी कुनै पनि प्रतिज्ञा यस अवस्थामा हटाउन सकिन्छ होला । खोजीको सिलासिलामा सामग्रीहरू आउँछन् भने अर्कै कुरा हो । तर अर्कोतिर यी सबै कुरा पछि विचार गर्ने भनेर पन्छाउनुपर्छ । तर ती लिखतहरूमा चर्चा गरिएका किरातमूलका केही मानिस नेपालखाल्डोमा थिए भनेर अहिलेको लागि हामी सन्तुष्ट हुनुपर्छ । तर अर्कोतिर यी किरात को हुन्, यिनीहरू कुन जातिका हुन् र दरबारमा यिनीहरू कुन स्थितिमा थिए भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ । छपक लाग्ने कुरा के छ भने, एक जनाको - दूतक वा अधिकारीको - पनि संस्कृतभाषाको नाउँ छैन ।]

५७. वर्षधर... एम्. = वर्षवर ओइनुक् (डी सामेनेरगीमुडक् जुन्विकहाल्टेन्ड) हलाय्. २, २७५ । शब्दा-र्थक. बाइ विल्सन, एर्. २, ६५, ७ (वर्षवर एड. बम्ब.) । भार्. नाट्यश. ३४, ५२. ५५. ५७ । काम्. नीतिस- ७, ४१ (वर्षवर कम्.) । मालव्. ४७, १५ । पञ्चत. ४३, ५. ५३, २ ।

(वि.सं. १९२८ मा सेन्ट पिटर्सबर्गबाट बुखडू केराइ डेर कैजरलिवेन अकाडेमी डेर विसेनशापटनद्वारा प्रकाशित अतो बोटलिङ्क र रुडोल्फ रोथको सन्स्कृट् वीर्टरबुख [संस्कृतकोष] को छैटौं भागको ८०१ पृष्ठभाग)

[वर्षधर... पुं. = वर्षवर खसी पारेको मान्छे (वीर्यको वेग फर्काएर रोक्ने) हलायुध २, २७५ । विल्सनको ग्रन्थमा चर्चा भएको शब्दार्थकल्पतरु । रामायण २, ६५, ७ (बम्बईसंस्करणमा वर्षवर) । भारतीय नाट्यशास्त्र ३४, ५२. ५५. ५७ । कामन्दकीय नीतिसार ७, ४१ (टीकामा वर्षवर) । मालविकाग्निमित्र ४७, १५ । पञ्चतन्त्र ४३, ५. ५३, २]

वर्षवर (वर्ष सो फाउ. आ. सामेनेरगीमुडक् उन्ट् वर हेम्मुडक्, जुन्विकहाल्टेन्ड् ओडर् हेम्मेन्ट्, जुन्विकहाल्टेन्ड्) एम्. ओइनुक् आका. २, ८, १, ९ । हा. ७२८ । हरिव्. ३२१७ । एर्. गोर. २, १७, २. ६७, ५. ७, १०९, १० । दशर्. २, ४२ । रत्नाव्. २७, ७ । मालतीम्. १६, १६ । - फेरग्लाइख् वर्षधर ...

(उही ८०१-८०२ पृष्ठभाग ।)

[वर्षवर (वर्ष यसरी मुख्य गरी वीर्यको वेग र वर रोकावट, फर्काएर रोक्ने काम वा रोक्ने, फर्काएर रोक्ने) पुं. खसी पारेको मान्छे अमरकोष २, ८, १, ९ । हेमचन्द्रको अभिधानचिन्तामणि ७२८ ।

१ परिशिष्ट

नपुंसकको अर्थमा शण्ड, शण्ड, षण्ड, षण्ड यी चारै रूप
कोषमा चढेका छन्

—महेशराज पन्त

नपुंसकका पर्याय दिँदा माथि मूल लेखमा अमरकोषबाट उद्धरण गर्दा षण्ड र अमरकोषको कुनै टीका टीकासर्वस्वको उद्धरणमा भने षण्ड भएकोले यस विषयमा केही लेखनुपरेको छ ।

शण्डः, पुं. नपुंसकम् । गोपतिः । इति भरतद्विरूपकोषः ।।^१

[शण्डः, पुं. नपुंसक (२) साँढे । यस्तो भरतको द्विरूपकोषमा लेखिएको छ ।]

यसरी भरतको द्विरूपकोषमा शण्ड रूप भएको कुरा थाहा भएकोले शण्ड रूप चलेको कुरा सिद्ध हुन्छ ।

‘शण्डः क्लीबस्तु कञ्चुकी’

इति (तालव्यादौ) रभसः ।^२

[अधिलिखित तालव्य भएकोमा— शण्डः क्लीबस्तु कञ्चुकी भनेर रभसले लेखेका छन् ।]

हरिवंश ३२१७ । गोरेसिओले सम्पादन गरेको रामायण २ १७, २ . ६७, ५. ७, १०९, १० । बोटलिङ्को सङ्ग्रहमा दशरथको मृत्यु २, ४२। रत्नावली २७,७ । मालतीमाधव १६, १६ । — वर्षधरसँग दाँज]

वर्षधर... एम्... ‘विथ्होल्डइड जेन्अरेटिम् फ्लूइड’ ए यूनक्, अटेन्डचान्ट् अन् द वुमेन्’ ज् अपार्ट् मन्ट्स्, काव्; पञ्चत्. ईटीसी. । ... वर्षधर, एम्. ए यूनक्, वन् इम्प्लइड् इन् द वुमेन्’ ज् अपार्ट् मन्ट्स्, काव्.

(वि. सं. २०२७ मा दिल्ली बाराणसी र पटनाबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, मोनियर मोनिघर विलियम्सको ए स्यान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश् डिक्शन्अरि [संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोष] का ९२६-९२७ पृष्ठ ।)

[वर्षधर पुं. ‘वीर्यं रोकते’ खसी पारेको मान्छे, स्वास्नीमान्छेहरूका लडमा टहल गर्ने, काव्य; पञ्चतन्त्र इत्यादि । वर्षधर पुं. खसी पारेको मान्छे, स्वास्नीमान्छेहरूका लडमा जागीरे, कादम्बरी ।]

वर्षधरः ... ए यूनक्, यान् अटेन्डचान्ट् अन् द वुमेन्’ ज् अपार्ट् मन्ट्स्; एम्. ४; ... वर्षधरः ए यूनक्, यान् अटेन्डचान्ट् अन् द वुमेन्’ ज् अपार्ट् मन्ट्स् ।

(वि. सं. २०२२ मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, वामन शिवराम आप्टेको द प्याक्टिकल् स्थान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश् डिक्शन्अरि [व्यावहारिक संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोष] का ८३४-८३५ पृष्ठ)

[वर्षधरः खसी पारेको मान्छे, स्वास्नीमान्छेहरूका लडमा टहल गर्ने; मालविकाग्निमित्र ४; वर्षधरः खसी पारेको मान्छे, स्वास्नीमान्छेहरूका लडमा टहल गर्ने ।]

१. शब्दकल्पद्रुमको पाँचौँ भागको १४ पृष्ठ ।

२. अमरकोषको रामाश्रमी टीका १।८।९।

[व्याख्यासुधा (रामाश्रमी) सहितको अमरकोषको २६९ पृष्ठ ।]

यसरी रभसकोषमा शण्ड रूप भएको थाहा भएकोले शण्ड रूप पनि चलेको कुरा सिद्ध हुन्छ ।

षण्डो वर्षवरः समौ ।^३

[षण्ड र वर्षवर उही हो ।]

अथ क्लीबः षण्डः षण्डो नपुंसकम् ।

तृतीयाप्रकृतिश्च^४

[अनि नपुंसक भनेको क्लीब, षण्ड, षण्ड र तृतीयाप्रकृति पनि हो ।]

षण्डाविट्चरपण्डकौ ॥^५

[षण्ड भनेको इट्चर [साँढे] वा षण्डक [नपुंसक] हो ।]

यसरी वैजयन्तीमा षण्ड रूप दिइएकोले षण्ड रूप पनि चलेको कुरा सिद्ध हुन्छ ।

३. वैजयन्ती ३।७।२३ ।

[वि. सं. २०२८ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, हरगोविन्द शास्त्रीको श्रीयादव-
प्रकाशाचार्यविरचितः वैजयन्तीकोषः [श्रीयादवप्रकाश आचार्यले बनाएको वैजयन्तीकोष]को ७६ पृष्ठ ।

४. उही ४।४।३ । [१२७ पृष्ठ] ।

५. उही ६।१।६० । [१६२ पृष्ठ] ।

त्यहाँ षण्डौ विट्चरपण्डकौ छापिएको छ । वि. सं. १९४९ मा मद्रासबाट प्रकाशित गुस्ताभ ओपर्टको द
वैजयन्ती अफ् यादवप्रकाश [यादवप्रकाशको वैजयन्ती] मा (२१९ पृष्ठमा) पनि षण्डौ विट्चरपण्डकौ नै
छापिएको छ । विट्चर भन्ने शब्दको अर्थ गुहुमा चर्ने भन्ने हो । यो शब्द मुङ्गुरमा रूढ छ । तर षण्ड शब्दले
मुङ्गुरलाई बुझाउने कुरा थाहा नभएकोले षण्डौ विट्चरपण्डकौ भन्ने पाठमा शङ्का उठ्न गएको छ ।
वैजयन्तीमा षण्ड शब्द अरू अरू अर्थमा गरी अरू दुई पटक* पनि आएको छ ।

त्यहाँ पहिलो पटक

षण्डस्तु गोपतिः श्रीमान् डङ्क इट्चर** ईश्वरः ॥

(३।४।५३)

* हुनत वैजयन्तीमा षण्ड शब्द अर्को एक पटक पनि

यस्तु नीलवृषोत्सर्गः स षण्डो वृषपूतनः ।

(३।६।१२२)

भनेर आएको छ । तर यहाँ षण्ड शब्द स्वतन्त्र रूपमा आएको नभई विशेष्यको रूपमा आएकोले यसलाई नभना
नगरिएको हो ।

** हरगोविन्द शास्त्रीकोमा (४० पृष्ठ) इट्चर छापिएको छ । त्यो अशुद्ध हो ।

शण्डषण्डौ तु सौविदे ।

बन्धयपुंसीट्चरे क्लोबे^६

[शण्ड र षण्ड शब्द कञ्चुकीमा, सन्तान नभएको लोग्नेमान्छेमा, साँढेमा र तपुंसकमा पनि लाग्छ ।]

भन्ने साँढेको पर्यायमा र

उद्भिज्जानां तु षण्डो ऽस्त्री

(२११५)

भन्नेर घारी वा थुप्रोको अर्थमा पनि आएको छ ।

मुङ्गुरको पर्यायमा षण्ड शब्द वैजयन्तीमा कतै आएको छैन । अमरकोषमा आएको विट्चर शब्दको सट्टा त्यहाँ विट्चार शब्दले मुङ्गुरलाई बुझाएको देखिएको छ—

विट्चारो ग्रामसूकरः ।

(२१४७१)

यस कारण वैजयन्तीको षण्डौ विट्चरपण्डकौ भन्ने पाठमा कन् शब्द बढ्न गएको छ ।

साँढेलाई इट्चर शब्दले बुझाएको कुरा वैजयन्ती र अमरकोष^७ लगायत अरु कोषबाट बुझिएकोले र षण्ड शब्दले विट्चर [मुङ्गुर]लाई बुझाएको नदेखिएकोले वैजयन्तीका दुवै सम्पादकले षण्डौ विट्चर-पण्डकौ पाठ छपाए पनि त्यो पाठ अपपाठ हो भन्ने ठहर्‍याई षण्डौको अर्देखि इट्चरको इ पर भएमा औँको ठाउँमा आव् आदेश भई बनेको षण्डाविट्चरपण्डकौ शुद्ध पाठ हो भन्ने ठानी पाठ सच्याउने साहस गरेको हुँ ।

६. अनेकार्थसङ्ग्रह २। १३३ ।

[वि. सं. २०२६ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, जगन्नाथ शास्त्री होशिङ्ग, घनानन्द पाण्डेय र जनार्दन ज्योतिर्वित्को श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः अनेकार्थसंग्रहो नाम कोशः [श्रीहेमचन्द्राचार्यले बनाएको अनेकार्थसंग्रह भन्ने कोश]को १२ पृष्ठ]

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

(अमरकोष २।१०।२३)

षण्डो गोपतिरिट्चरः ॥

(अमरकोष २।१।६२)

यसरी हेमचन्द्रको अनेकार्थसङ्ग्रहमा शण्ड र षण्ड रूप दिइएका देखिएकोले शण्ड र षण्ड उतिके चलेको सिद्ध हुन्छ ।

यहाँसम्मका कुराबाट नपुंसकको अर्थमा शण्ड, शण्ड, षण्ड र षण्ड यी चारै रूप चलेका छन् भन्ने कुरा बुझिएको छ ।

यस कारण शण्ड, शण्ड र षण्ड रूप छोडेर अमरकोषको उद्धरण गर्दा षण्ड रूप मैले किन लिएँ भन्ने प्रश्न यहाँनिर उठ्न सक्छ ।

यस लेखको सिलसिलामा मैले अमरकोषका १३ थरी संस्करण^० हेरेको छु । तिनमा सात थरीमा उठानमा व

७. १. वि. सं. १९१७ मा काशीबाट गुरुपुरोहित तीर्थराज पण्डितको सहायताले प्रकाशित, गोविन्द शर्माको माहेश्वरी टीकासहितको अमरकोश द्वितीय काण्ड व्याख्या (लियोप्राफ) ।
२. वि. सं. १९५७ मा कलिकाताबाट प्रकाशित, जीवानन्द विद्यासागरको अमरकोषः । श्रीमदमरसिंहविरचितः [श्रीमान् अमरसिंहले बनाएको अमरकोष] को तेस्रो संस्करण ।
३. वि. सं. १९६४ मा मुम्बईबाट गभनमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपोद्वारा प्रकाशित, बापनाचार्य कुलकीकरको नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः । अमरसिंहविरचितः । तलेकरोपाहरघुनाथशास्त्रिणा प्रपञ्चितया महेश्वर-कृतामरविवेकारख्यटीकया समन्वितः [रघुनाथ शास्त्री तलेकरले बढाएको, महेश्वरले बनाएको अमरविवेक भन्ने टीकाले सहित भएको, अमरसिंहले बनाएको नामलिङ्गानुशासन भन्ने कोश] ।
४. क्षीरस्वामी र सर्वानन्दका टीकासहितको अमरकोष ।
५. काशीबाट दुण्डिराज हृषीकेश शर्माद्वारा प्रकाशित, कुलचन्द्र शर्मा गोतामेको अमरकोशः ।
६. वि. सं. १९८४ मा भार्गवपुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, रामेश्वरदत्त शर्माको अमरकोष ।
७. व्याख्यासुधा (रामाश्रमी)सहितको अमरकोष ।
८. वि. सं. १९९३ मा प्रकाशित कुलचन्द्र गौतमको अमरकोशः ।
९. वि. सं. १९९४ मा काशीबाट मास्टर खेलाडीलाल ऐण्ड सन्सद्वारा प्रकाशित, मन्नालाल 'अभिमन्यु'को श्रीमदमर-सिंहप्रणीतः अमरकोषः [श्रीमान् अमरसिंहले बनाएको अमरकोष] ।
१०. वि. सं. २०१७ मा काठमाडौँबाट लक्ष्मीनाथ गौतमद्वारा प्रकाशित, बालकृष्णाचार्यको विद्वच्छिरोमणि साहित्या-चार्य पं. कुलचन्द्र गौतम कृत संचित टिप्पणि तथा परिशेष सहित विक्रम सं. १९६३ सालमा प्रकाशित पुस्तक को आधारमा अमरकोशः ।
११. वि. सं. २०२६ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रकाशनद्वारा प्रकाशित अमरकोषः संचितमाहेश्वर्या टीकया टिप्पण्या च समेतः [छोटकरी माहेश्वरी टीका र टिप्पणीसमेत भएको अमरकोष]को दशौँ संस्करण ।
१२. वि. सं. २०२६ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, कुलचन्द्र शर्मा गौतमको अमरकोशः विद्वद्वरामरसिंहविरचितः [विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ अमरसिंह लेबनाएको अमरकोश] ।

तथा बंठानमा ढ^८ भएको रूप दिइएकाले मैले माथि मूल लेखमा अमरकोषबाट उद्धरण गर्दा षण्ड रूप लेखेको हुँ।^८

टीकासर्वस्वको हकमा चाहिँ माथि मूल लेखमा उद्धरण गरिएको त्यस पुस्तकको अंशमा षण्ड^{१०} छापिएकोले त्यही मैले सारेको हुँ।^{११}

१३. वि. सं. २०२८ मा अडचारबाट दि अडचार लाइब्रेरी यान्ड रिसर्च सेन्टरद्वारा प्रकाशित, ए. ए. राम-
नाथन्को अमरकोश [१] विथ् दि अन्पव्लिशड् साउथ् इन्डिअन् कम्पन्टर्इज् अमरपदविवृति अफ्
लिङ्गयसूरिन् यान्ड् दि अमरपदपारिजात अफ् मल्लिनाथ [लिङ्गयसूरिन्को अमरपदविवृति र मल्लि-
नाथको अमरपदपारिजात भन्ने अप्रकाशित दक्षिण भारतीय टीकासहितको अमरकोशको पहिलो खण्ड] ।
- ८.१. गोविन्द शर्माकोमा षण्ड (३९ ख, ६० ख पत्र) ।
२. वामनाचार्य कलकीकरकोमा षण्ड (१४०, १८२ पृष्ठ) ।
३. कुलचन्द्र शर्मा गौतमकोमा षण्ड (२०१, २५४ पृष्ठ) ।
४. रामेश्वरदत्त शर्माकोमा षण्ड (९७ पृष्ठ), षण्ड (१२७ पृष्ठ) ।
५. मन्नालाल 'अभिमन्यु'कोमा षण्ड (१२८, १७४ पृष्ठ) ।
६. बालकृष्णाचार्यकोमा षण्ड (१२२, १५७ पृष्ठ) ।
७. कुलचन्द्र शर्मा गौतमकोमा षण्ड (११९, १४७ पृष्ठ) ।
- ९.१. जीवानन्द विद्यासागरकोमा शण्ड (६८, ९० पृष्ठ) ।
२. क्षीरस्वामी र सर्वानन्दका टीकासहितकोमा शण्ड (दोस्रो भागको २९४ पृष्ठ), शण्ड (तेस्रो भागको ५७ पृष्ठ) ।
३. व्याख्यासुधा (रामाश्रमी)सहितकोमा शण्ड (२१५, २६९ पृष्ठ) ।
४. कुलचन्द्र गौतमकोमा षण्ड (९२ पृष्ठ), शण्ड (१२१ पृष्ठ) ।
५. निर्णयसागर प्रकाशनकोमा षण्ड (१०२ पृष्ठ), शण्ड (१२९ पृष्ठ) ।
६. रामनाथन्कोमा षण्ड (३८४, ४८८ पृष्ठ)
१०. क्षीरस्वामी र सर्वानन्दका टीकासहितको अमरकोष तेस्रो भागका ५७-५८ पृष्ठ ।
११. अरू परिशिष्ट पूर्णिमाको ६७ अङ्कमा छापिनेछन् ।

पाल्पाली राजा गन्धर्व सेनको अप्रकाशित पत्र

-दिनेशराज पन्त

श्रीराम १

श्रीभवानीरीषीकेसौ जयतः

श्रीमाहाराजा मानिक सेन

१. स्वस्ती श्रीरूपनारायनेत्यादीवीधवीरुदावली-
२. वीराजमानमानोन्नतश्रीमाहाराजाधीराजश्रीश्री-
३. श्रीमद्गन्धर्व^१सेनदेवानां सदा समरवीजइ (नाम्)
४. --- सेन गोवीन्दमनी उपाध्याके कुसवृत्ता-
५. के दीहल रहलसे हम ब्रह्मपती उपाध्याके स-
६. दतथी दीहल. ऊवसाकोट गोठादीषोला तवेस
७. ऊवटमह भलकोत गाव १ समेत सुर्यग्रहनम-
८. ह कुसवृत्ताके दीहल. तल्ला पूकानास्तीके-^२
९. सकै दीहल. पुर्व वरचंड्याहानीके भंज्याग प-
१०. छीव वर ठेगुरा पेइदीके षोला उत्तर दषीन पा-
११. नीठार लेकके साधके दीहल. हीडु हौइकेके-
१२. लं तोगा षाइ तुस्कलके बोलैनी सुवर षा-
१३. इ. संवत् १७८३ कात्तिकसुदी १० रोज २ मुका-
१४. म पालपा सुभम्

[प्रशस्ति शुरू हुनुभन्दा अगाडि छाप लगाइएको छ ।

पाल्पा जगात गोठादी भलका श्रीगोपालप्रसाद काफ्लेको सौजन्यबाट उहाँको सङ्ग्रहमा रहेको सकल पत्रबाट मैले नकल लिएको हुँ ।]

१. मूलमा श्रीमद्गन्धर्वको द्गं जोडेर लेखिएको छ ।

२. कीराले खाएकोले एक अक्षर बुझ्न सकिएन ।

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको नीतिज्ञताको थप उदाहरण

—दिनेशराज पन्त

वि. सं. १८०१ मा नुवाकोट आफ्नो हात पार्न सफल भएका श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोटबाट साढे सात कोसको फरकमा रहेको काठमाडौं २४ वर्षको अनवरत परिश्रमपछि वि. सं. १८२५ मा मात्र आफ्नो बनाउन सफल भएका थिए।^२ यति कुराबाट पृथ्वीनारायण शाहले फौजको भरबाट मात्र मुलुक बढाएका नभई अरु उपाय पनि गरेका थिए भन्ने कुरा हात्रो मनमा खेल्न जान्छ।

आफूले भरखरै जितेको मुलुकमा कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा भारतीय राजनीतिको मुख्य ग्रन्थ कौटलीय अर्थशास्त्रमा यस्तो लेखिएको छ—

नवमवाप्य लाभं परदोषान् स्वगुणैश्छादयेत् ॥५॥

देशदेवतसमाजोत्सवविहारेषु भक्तिमनुवर्तेत् ॥११॥

चरित्रमकृतं धर्म्यं कृतं चान्यैः प्रवर्तयेत् ।

प्रवर्तयेन्न चाधर्म्यं कृतं चान्यैर्निवर्तयेत् ॥३३॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र १३ अधिकरण ५ अध्याय)

[नयाँ राज्य पाएर शत्रुका दोषलाई आफ्ना गुणले ढाकिदिनु । देशका देवता, जात्रा, चाडबाड, उत्सव, खेलहरूमा भक्ति देखाउनु । धर्म हुने असल काम आफूले पनि गर्नु, अरूले गरेको पनि थामिदिनु । अधर्म हुने खराप काम आफूले पनि नगर्नु, अरूले गरेको पनि रोकिदिनु ।]^३

कौटल्यका यी सूत्रको पृथ्वीनारायण शाहले राम्ररी पालना गरेको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको पालामा कौटलीय अर्थशास्त्रको पठनपाठन नभए तापनि^४ आफ्नो स्वाभाविक प्रतिभाले गर्दा राजनीतिको मर्म बुझ्न पुगेका

१. वि. सं. २०२५ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित पिताजी नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमवज्र वज्राचार्य र दिनेशराज पन्तको श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ७२०-७२१ पृ. ।

२. ऐजन ८७९ पृ. ।

३. ऐजन ९८२ पृ. ।

४. वि. सं. २०३८ मा काठमाडौंबाट प्रमुख संवाद सचिवालय राजदरबारद्वारा प्रकाशित रमेश १७ वर्षमा छापिएको दिनेशराज पन्तको श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको पुरानो स्थितिको रक्षा गर्ने नीति भन्ने निबन्ध, सो अड्डाको १० पृ. ।

पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो अधिकारमा आएका प्रदेशका देवदेवता, चाडबाडमा श्रद्धाभक्ति देखाउने; तिनका गूठी थामिदिने; तिनका गूठी बढाइदिने गरेका निकै उदाहरण पाइन्छन्।^५

काठमाडौंका पछिल्ला मल्ल राजा जयप्रकाश मल्ललाई खर्च चलाउन धौधौ हुँदा उनले आफ्नो राज्यभित्रका मूर्ति चोर्न लगाएर देवस्व मारने गरेका थिए, त्यस्तो कामबाट धर्मप्राण दुनियाँमा खराप असर पर्न गई प्रकृतिकोप हुन गएको थियो। आफ्नो हातमा ती प्रदेशको शासन आउनेबित्तिकै पृथ्वीनारायण शाहले त्यो काम रोकिदिएका थिए।^६ यसरी पृथ्वीनारायण शाहले आफूले जितेका प्रदेशमा उदारता देखाउँदै त्यहाँका दुनियाँलाई आफ्नो हातमा लिने गरेका थिए। पृथ्वीनारायण शाहले गरेको त्यस्तै उदारताको नौलो उदाहरण हालसालै पाइएको छ। यस कारण त्यसबारे केही लेख्नुपरेको छ।

भाषावंशावलीमा जयप्रकाश मल्लको अन्त्यकालको विषयलाई लिएर यस्तो लेखिएको छ-

जयप्रकाश मल्ललाई बेया साह्रो हुँदा मार्गबदि ५ रोज ५ को दिन बिहानै श्रीपशुपति लंजाई राजा जयप्रकाश मल्ललाई श्रीमहाराज पृथ्वीनारायण शाहबाट क्या कुरा माग्छौं, दानपुण्य भन्दा पनि म गराइदिउंला भनी हुकूम हुँदा जयप्रकाश मल्लले छाता जुत्ता मात्र मागी दान गरी नेपाली संवत् ८९१ मार्गबदि ७ रोज ६ का दिन आर्यघाटमा प्राणत्याग गरी श्रीपशुपति अधोरनाथमा मिल्न गया भनी भन्न लाग्या।^७

भाषावंशावलीको यस बयानबाट जयप्रकाश मल्लको अन्त्यकालको इच्छा पृथ्वीनारायण शाहले पुऱ्याइदिएको देखिन्छ। यसरी आफ्ना शत्रु राजाउपर पनि पृथ्वीनारायण शाह उदारता देखाउँथे भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

कौसी तोषाखानामा रहेको वि. सं. १९९९ को अप्रकाशित पत्रबाट पृथ्वीनारायण शाहले जयप्रकाश मल्लउपर देखाएको उदारताको विषयमा अझ बढी प्रकाश पर्ने हुनाले सो पत्र तल दिइन्छ-

कौसी तोषाखानाका हाकिम कारोन्दाले पुर्जि हेरो राजा जयप्रकास मल्लका श्राद्धलाई सालको मोहरु १६। खर्च र मैन्हाको मोहरु २५। का दर्ले बज्यैलाई भत्तास्मेत शर्कार-बाट बक्सेको हाल यही ज्येष्ठ मैन्हामा बज्यै पर्लोक भएकी र हासिहरूको बाबु मरी आमा मात्र भयको टुहुरो नाबालख र राजा जयप्रकास मल्लका छोरारतर्फका सन्तान हुँ निग्हाले बज्यैले पाय सन्ह श्राद्धखर्च मैन्हावारी भत्तास्मेत पाउं भनी ललितपुर मंगलटोल बस्ने नाबालख रामशरण मल्ल १ बद्रो मल्ल १ स्मेत २ जनाले ठाडो बित्ति चढाउं दा ब्यहोरा सांचो भया बुझी इतीहरूका बज्यैले पाय सन्ह मैन्हाको रु २५। भत्ता र राजा जयप्रकास

५. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ५३६-५३७, ९१४, ९८१-९८३, १०३५-१०३६, १०६३-१०६६, १११४-१११५ पृ. १

६. ऐजन ८२८-८३० पृ. १

७. ऐजन ८९५-८९६ पृ. १

मल्लका श्राद्धलाइ सालको मोहर १६ स्मेत इनीहरुले पाउने गरी जो चाहीने शनद गरी-दिनु भन्ने हामी श्री ३ महाराजबाट हुकूम बक्सेको बिन्तिपत्रनिकसारीले मुलुकी अडा पुर्जि-फांटमा लेखि पठायबमोजिम बुझी पाया नेपाली राजा जयप्रकास मल्लका सन्तान बेटी-माया मल्लेनीके मैन्हावारी भत्ता बर्ख १ को मोहर ३००। राजा जयप्रकास मल्लका पारवणश्राद्धके कौशोबाट यक पटक पाउने मोहर १६। स्मेत बर्ख १ को जम्मा मोहर ३१६। का दर्ले पाउने गरी दरीयाकोमा निज बेटीमाया मल्लेनी ९९ साल ज्येष्ठ १४ गते मरेको नीजका लोग्ने विष्णुप्रसाद मल्लका धर्मपुत्र टंकबहादुर मल्लका छोरा रामशरण बद्रो मल्ल भन्नेस्मेत २ जना भयाको निज टङ्कबहादुरको धर्मपुत्रको कागज भयाको ९० सालका भुकम्पमा परी बेपत्ता भयाको भया पनी बाबुतर्फको अंश छाडी धर्मपुत्र हुन आयाको भन्नेस्मेत ललितपुरअदालतमार्फतबाट सरजमीनको मुचुल्का भै आयाको व्यहोरा-स्मेत जाहेर हुदा ज्यूताभरलाइ थामिदिनु भन्ने हामिबाट हुकूम बक्सेबमोजिम नेपाली राजा जयप्रकास मल्लका सन्तान विष्णुप्रसाद मल्लका जाहान बेटीमाया मल्लेनीलाइ बर्ख १ को मोहर ३००। का दर्ले दरीयाको भत्ता मरेका मिति ९९ साल ज्येष्ठ १४ गतेदेखि खारेज गरी सोही मितिदेखि पाउने गरी निज बेटीनानीका धर्मपुत्र टङ्कबाहादुर मल्लका छोरा रामशरण मल्ल र बद्रो मल्लका नाम्मा मैन्हावारी बर्ख १ को मोहर ३००। तिन सयका दर्ले भत्ता र राजा जयप्रकास मल्लका पारवणश्राद्धके बर्ख १ को यक पटक मोहर १६। सो-ह रुपैयाका दर्ले पाउने गरी दरीयाको स्मेत नीज रामशरण र बद्रो मल्लस्मेतका ज्यूताभरसम्म पाउने गरी बक्सेको छ. भत्ता कम्याण्डरी किताबमा दर्ता गरीदिनु भन्ने कम्याण्डरी किताबखाना दर्ताफांटका नाम्मा शनद भै जाने हुनाले श्राद्धखर्च साबीकबमोजिम र भत्तालाइ कम्याण्डरी किताबखानाका छाप लाग्येका रिपोर्ट शदरबमोजिम अैन सवाल शनदको रित पुऱ्याइ खर्च लेखिदिने काम गर.

इति संभवत १९९९ साल भाद्र २५ गते रोज ५ शुभं

८. वि. सं. १९९९ भाद्रकृष्ण (पूर्णात्मानले)

गते	वार	तिथि	घडी पला
भाद्र	२५	बृहस्पति	धौंसी ३७।५०

(पात्रोबाट)

(किनारामा)

सदर ९९ भाद्र २९ गते २^६ शुभ

यस पत्रबाट जयप्रकाश मल्लको श्राद्धको लागि कौसी तोशाखानाबाट प्रतिवर्ष रकम दिइने गरेको रहेछ भन्ने बुझिन्छ । यसरी जयप्रकाश मल्लको मृत्यु भएको वर्ष वि. सं. १८२६ भन्दा^{१०} डेढ सय वर्षभन्दा पछिसम्म पनि उनको श्राद्धको लागि सरकारी रकम दिइँदै आएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले विजित पक्षउपर देखाएका उदारतामध्येको थप यस उदाहरणले राजनीतिको मर्म उनले राम्ररी बुझेका थिए भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यस्तै काम गरेर दुनियाँको मन जित्दै जान सकेकाले नै पृथ्वीनारायण शाह आफ्नो राज्य बढाउने काममा विभिन्न विघ्नबाधा आए तापनि सफल हुन सकेका हुन् भन्ने कुरा यस-प्रसङ्गमा स्मरणीय छ ।

पालपाली राजा महादत्त सेनले रणमर्दन सेनलाई कज्याइँ
भारा दिई वि. सं. १८४५ मा गरिदिएको ताम्रपत्र

- महेशराज पन्त

लन्डनको ब्रिटिश म्युजियममा रहेका ताम्रपत्रहरूको विषयमा अल्बर्टीन गौरले लेखेको इन्डिअन् चार्टर्ज, अन् कपत्रर् प्लेट्स्, इन् द डिपाट्, मेन्ट् अफ्, अर, इएन्न्ट् अल, म्यान्युस्क्रिप्ट्स्, यान्ड्, प्रिन्ट्, इड् बुक्स [पूर्वका लेखोट र छापा पुस्तकको विभागमा रहेका भारतीय ताम्रशासन] भन्ने पुस्तक वि. सं. २०३२ मा लन्डनबाट ब्रिटिश म्युजियम पब्लिकेशन्ज लिमिटेडद्वारा प्रकाशित भएको छ ।

त्यहाँ नेपालको इतिहासमा काम लाग्ने एउटा ताम्रपत्रको फोटो पनि छपाइएको छ । पाठ भने दिइएको छैन । त्यसैले त्यस फोटोको आधारमा पाठ पढी सो ताम्रपत्रको नकल यहाँ दिइएको छु-

९.

वि. सं. १९९९ भाद्रशुक्ल

	गते	वार	तिथि	घडी पला
भाद्र	२९	सोम	चतुर्थी	२९।२६

(पात्रोबाट)

१०. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ८९५-८९७ पृ.

श्रीभवानिहृषिकेशौ जयतः

पत्र सही

(छापमा)

स्वस्ति श्रीसदासिवचरणमन्माहादत्तसेनबहादुरदेवाना

१. स्वस्ति श्रीश्वरचरणस्मरणपूर्वकरूपनारायणेत्यादिविध-
२. विरुदावलिविराजमान्मानोत्तमत्श्रीमन्माहाराजधिरा-
३. जश्रीश्रीश्रीमन्माहादत्तसेनबाहादुरदेवानां सदा स-
४. मरविजैनां
५. आगे काजि रणमर्दनसेनके मदेस प्रवत जाहाले पल-
६. पाकै राज है ताहा लेके कज्याइ भारा बृत्ता कैके दीहल
७. पुस्त दरपुस्तले जवताइ हमार संतत रहे वो काजिकै
८. संतत रहे तवले कज्याइ भारा करे मामुली षायन क-
९. ज्याइकै षाय सर्व आक मेट् सइ मदेस प्रकासे ली-
१०. हल कर पुसी षात्रीज्मासे कज्याइकै कामकैल करे
११. इति श्रीताम्रपट्ट सम्बत १८४५ साल आषाडकृस्न

(बायाँपट्टि फट्केमा)

१. १३ रोज ७ मु-
२. काम पाल-
३. पा शुभम्^१

पाल्पाका राजा महादत्त सेनले काजी रणमर्दन सेनलाई कज्याइँ भाराबापत पाल्पाको राजभर मधेस पर्वल जहाँ मन पर्छ, त्यहाँ छानेर बिर्ता लिने अधिकार दिएको कुरा यस ताम्रपत्रबाट बुकिन्छ। हाम्रा सन्तान दरसन्तानले काजीका सन्तान दरसन्तानलाई कज्याइँ दिंदै रहनु भन्ने कुरा पनि यस ताम्रपत्रमा लेखिएको छ। यसरी कज्याइँ भाराबापत पाएको बिर्तामा सबै प्रकारका कर माफ गरिएको कुरा पनि यस ताम्रपत्रबाट बुकिएको छ।

अर्बर्टीन गौरको सो पुस्तकको ११ पृष्ठमा यस ताम्रपत्रको विषयमा यस्तो लेखिएको छ-

इन्ड. च. १८

वन् कपर् प्लेट (२६. ५ × १६ सी.एम. । सी.पी. १२) ।

१. १२ पृष्ठमा यस ताम्रपत्रको फोटो छापिएको छ।

द ल्याङ्गिज् इज् हिन्डी । द ग्रान्ट् वज् इस्पुड् बाइ द महाराजाधिराज माहादत्त सेन बहादुर । इद् कन्फर्म् दि अफ् इस् अफ् हिरेड् इटिर् जज् (काजी) यान्ड् द पजेशन् अफ् ए टेन्थ् अफ् द ल्यान्ड्ज् अफ् पल्पा अन् रण मर्दन सेन । द टप् अफ् द कप् अर् प्लेट् इज् इन्स्क्राइड् विथ् द लेज् अन्ड् श्रि-भवानि-हृषिकेशौ जयतः १; अन्डर्नीथ् इज् रिट्न् पत्र सही । देन् फल्ओज् ए सर्क्ल् (६.५ सीएम्. डाइयाम् इटर्) कन्टेन्ड् द लेज् अन्ड् स्वस्ति श्री सदसिव-चरण-मन्-माहादत्तसेन-बहादुर-देवाना [सिक्], सराउन्ड् इड् बाइ मेर्इअस् सिम्बल्ज् । बिलो इट्, इन् करप्ट् स्यान्स्क्रिड्, कन्ज् द प्रीयाम्बल् स्वस्ति श्रीश्वर-चरण-स्मरण-पूर्वक-रूपनारायनेत्यादी-विविध-विरुदावलि - विराजमान्मानो भत् श्रीमन्-माहाराजधिराज-श्री-श्री-श्रीमन्-माहादत्त-सेन-बाहादुर-देवानां सदा समर-विजैनाम् [सिक्] । देन् फल्ओज् दि याक्ट्युअल् ग्राण्ट् रिट्न् इन् हिन्डी ह्विच् इज् डेड् इड् सम्वत् १८४५, आषाढ कृष्ण १३, रोज् ७ (ए. डी. १७८९ ?) । द ग्राण्ट् वज् इन् अफ् बाइ श्रीकृष्ण पण्डित याट् पाल्पाग्रम्म (सिक्) ।

[१८ संख्याको भारतीय शासन

एउटा ताम्रपत्र (१३.९ × ८.४ अङ्गुल । १२ पृष्ठ हेर) ।

भाषा हिन्दी छ । त्यो बकसपत्र महाराजाधिराज माहादत्त सेन बहादुरले जारी गरेको हो । पुख्यौली व्यायाधौ [काजी] को दर्जा र पल्पाको दश खण्डको एक खण्ड जग्गाको अधिकार यसद्वारा रणमर्दन सेनलाई दिइएको छ । त्यस ताम्रपत्रको सबभन्दा माथि श्रि^२भवानिहृषिकेशौ जयतः १ भन्ने लेख कुँदिएको छ; त्यसको तल पत्र सही लेखिएको छ । थरीथरीका चिह्नले घेरिएको, स्वस्ति श्री सदसिव^३-चरण-मन्-माहादत्त-सेन बहादुर-देवाना (यस्तै छ) भन्ने लेख भएको वृत्त (३.३ अङ्गुल व्यास) त्यसपछि आउँछ । अशुद्ध संस्कृतमा स्वस्ति-श्रीश्वर-चरण-स्मरण-पूर्वक-रूपनारायने^४त्यादी-विविध-विरुदावलि-विराजमान्मानो भत्^५ श्रीमन्-माहाराजधिराज-श्री-श्री-श्रीमन्-माहादत्त-सेन-बाहादुर-देवानां सदा समर-विजैनाम्^६ (यस्तै लेखिएको छ) भन्ने शिरबेहोरा यसको तल आउँछ । हिन्दीमा लेखिएको बकसपत्रको पेटबोली त्यसपछि आउँछ । त्यसको मिति संवत् १८४५, आषाढकृष्ण १३, रोज् ७ [ई. सं. १७८९ ?] छ । त्यो बकसपत्र श्रीकृष्ण पण्डितले पाल्पाग्रम्ममा^७ (यस्तै लेखिएको छ) तयार गरेका हुन् ।]

पाल्पाको दश खण्डको एक खण्ड जग्गाको अधिकार रणमर्दन सेनलाई दिएको कुरा यस ताम्रपत्रमा लेखिएको छ भनी अल्बर्टान गौरले लेखे तापनि ताम्रपत्रको बेहोराबाट त्यस कुराको गन्धसम्म पनि आउँदैन । फेरि अर्को कुरा उनले वि. सं. १८४५ आषाढलाई ई. सं. मा परिवर्तन गर्दा १७८९ ? लेखेकी छन् । तर यो ताम्रपत्र आषाढको भएकोले यसलाई ई. सं. मा बदल्दा अल्बर्टान गौरले गरे जस्तो १८४५ मा ५६ नवटारी ५७ घटाउनुपर्छ र १८४५ मा

२. मूलमा श्री छ ।

३. मूलमा सदसिव छ ।

४. मूलमा 'नारायणे' छ ।

५. मूलमा विराजमान्मानोत्तमत् छ ।

६. मूलमा विजैनां छ ।

७. मूलमा पुष्पारमा लेखिएको पाल्पा शुम्भलाई पाल्पाग्रम्म पढी गौरले गलती गरेकी छन् ।

मा ५७ घटाउँदा १७८८ हुने भएकोले उनले धरमर भई बनाएको ई. सं. पनि अशुद्ध भएको छ । अनि भन्नुपर्ने अर्को कुरा के छ भने श्रीकृष्ण पण्डितले ताम्रपत्रको बेहोरा लेखेका हुन् भनी उनले लेखेकी छन् । तर ताम्रपत्रको बेहोरा कसले लेख्यो भन्ने कुरा मूल ताम्रपत्रबाट आउँदैन, त्यसबाट त श्रीकृष्ण पण्डितमार्फत यो ताम्रपत्र महादत्त सेनले जारी गरेका हुन् भन्ने मात्र बुझिन्छ ।

जे भए पनि वि. सं. १९४४ मा ब्रिटिश म्युजियममा दर्ता भएको यस ताम्रपत्रको फोटो अल्बर्टीन गौरले छपाइ-दिएकी हुनाले पाल्पाको इतिहासमा केही प्रकाश पर्न गएको छ भन्ने कुरा चाहिँ हामीले कृतज्ञ भई मान्नुपर्छ ।

वि. सं. १९०० मा पुच्छ्रे तारा देखिएको कुरा परेको अप्रकाशित पत्र

—दिनेशराज पन्त

श्री ७

श्री ५ सर्कार

१. अर्जि —————
२. उप्रान्त मोषतियार चौतरिया साहेबबाट सहर कान्तिपूरदेखि नरित्य दिसामा धुम्रकेतु देखियाको ९ दिन भयो. ताहां कल्कतामा देखियो देखिये-
३. न. यसलाई ताहां क्या भन्छन्. कस्तो हो. सबे बिस्तार — — १ — मा बित्ति गरि पठावन्त्या काम गर भनि लेखि पठावनुभयेछ. याहां हामि-
४. ले फालगुनशुक्ल ६ का दिन सध्याका बषतमा नरित्य दिसामा देख्यु. यहां षगोलबिद्या जान्न्या अंरेजहरुसित सोधयदा यस तारा-
५. लाई हामी कामेट भन्छौं. आजसम्म एके सै सोरह कामेट कोई ठुला कोई साना देखियाको हवाल हास्रा किताबमा लेख्याको छ भ-

६. न्छन्. अर्बिमा कौकिबुलजनव भन्छन्. कौकिबुल्लास पनि भन्छन्. बंगालिहरु धुम्र-केतु न भन्छन्. यस तारालाई सुभो
७. असुभो तिमिहरुका किताबमा क्या लेख्याको छ भनि सोधदा प्रिथिवि र ताराहरुका गतिदेषि कामेटको विपरीत गति हुना-
८. ले कैलहेकहि प्रिथिवि र कामेट नजिक पर्न जादा थोरै दिनसम्म देषिन्छ. सुभो असुभो हाम्रा किताबमा केहि छैन. हामि मान्दा
९. पनि मान्दौन भन्त्या कुरा गर्छन्. याहां सोध्यपुछ गर्दा मालुम भयाका हवालको बिलि चढाई पठायाको छ. आपना दर्माहा-
१०. को बिलि पलहेका अर्जिमा चढाई पठायाको हो. केहि हुकुम आएन. याहां रिन कर्जावालाहरुले सान्है दिक्दारि लाई राख्याछन्. ९९ साल पनि
११. गत भयो. दुई वर्षको दर्माहा बक्स्या गया हुर्मत बाचन्या पाठ हुदो हो. ईति सम्बत् १९०० साल मिति वैशाषकृष्ण १ राज ७ शुभम् - - -
१२. सेवक लोकरमणोपाध्यायको वेदोक्त शुभआसिर्वाद-
१३. सहश्रम् - - - - -

(खाममा एकातिर)

१. स्वस्ति श्रीश्रीश्रीश्रीमन्माहाराजाधिराजका
२. हजूरमा गूजरै शुभम् = = = = =

(खाममा एकातिर पछि लेखिएको)

पुछ् ताराको षबर

(खाममा अर्कोतिर पछि लेखिएको)

१. १९०० साल मिति वैशाषवदि ९ रो १
२. दाषील

(छापमा)

श्री

लोकरमणोपा-

ध्याय सम्बत् १८९१

[देशी कागतमा लेखिएको यस पत्रको सकल परराष्ट्रमन्त्रालयको दद सङ्ख्याको खाममा छ ।
छापमा कारसी लिपि पनि छ ।]

पूर्णिमा (इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

का. मे. अ. द. नं. १५५/२४९

कार्यालय-

संशोधन-मण्डल

१०/३७४ बटु सवलबहाल, काठमाडौं, नेपाल

वि. सं. २०४२ माघ

यस अङ्कको मूल्य रु. १५।-

मुद्रक-

लुष प्रेस

ख १, ३७३ काठमाडौं-१